

TOKAJ-HEGYALJA KÉZMŰVESSÉGÉNEK ÉS HÁZIIPARÁNAK TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI JELLEMZŐI

Bevezetés

1. Számos tényező befolyásolta Tokaj-hegyalja mezővárosi és falusi kézművességének és háziiparának alakulását az elmúlt évszázadok során, amelyben a Kárpát-medence nagyrégiójának hatásai – rajtuk keresztül Köztes-Európa innovációi – éppen úgy szerepet játszottak, mint Északkelet-Magyarország és a Felföld gazdaságát és társadalmát ért változások. Ennek a térségnek a középkortól kezdve sajátos gazdasági struktúrája és belső dinamikája alakult ki, ami rendszerként működtette az egyes történeti tájak ökönomiáját éppen úgy, mint a regionális kapcsolatokat. A török hódoltság részleteiben szétzilálta ezt a rendszert – talán Zemplén vármegyét érte a korszakban a legkevesebb kár –, és a 18. század első harmadától megkezdődő gazdasági reorganizáció nem csupán a népesség jellegét alakította át a betelepítések révén, hanem az iparúzés szerkezetét és az iparúzők társadalmát is.¹ Erőteljesen hatott erre a folyamatra az állam beavatkozása a kézművesség alakulásába, elsősorban az úrbérrendezés, valamint a céhek működését és az értékesítés rendjét szabályozó intézkedések sorozata révén. Ezek tárgyalása nem feladatom ezen a helyen.²

A földrajzi adottságok felhasználásával, a regionális társadalomfejlődéssel szimbiózisban formálódó kézműiparok fejlődését hasonlóan számos tényező befolyásolta. Tokaj-hegyalja specifikus földrajzi helye és helyzete nem csupán a kézműves tevékenységek kialakulását, specifikus társadalmi rétegük megszerveződését tette lehetővé, hanem – a táj gazdasági térszerkezetéből is adódó, de főként a környező, jobbára tőle eltérő adottságú tájakkal meglevő kapcsolatrendszerére révén – külső piacokat is biztosított a hegyaljai iparúzők számára. (Viszont, a környező tájak termelvényei és kézműves javai is nyitott kapukat találtak a hegyaljai mezővárosok sokadalmain. Ezt azonban részleteiben befolyásolta egy-egy iparág piacainak belső védelme.) Mindez Tokaj-hegyalja *átmeneti, kontaktzóna* jellegében szervesült, s e vidék kereskedelmi kapcsolatainak körei gyűrűszerűen tágultak Európa más tájai, hangsúlyosan Közép- és Kelet-Európa irányába.³ Fenntartotta a differenciált kézműves tevékenységeket a történeti táj komplex gazdasági jellege, a hegyaljai mezővárosok Bodrogközben birtokolt területének hasznosítása, külön meghajtó erőt jelentett természetesen a legnagyobb gazdasági hasznot hozó bortermelés eszközigényének kielégítése. Dinamizálta a mesterségek működését a nagyarányú árutermelés, a bortermelés jövedelmezősége, a szőlőbirtok sajátos jogállása a rendi korszakban, s főként a bortermelő oppidumok relatív autonómiája, s társadalmának kedvezőbb társadalmi státusa a környező tájak jobbágyfalvaihoz képest. A mezővárosi népesség sajátos szükséglete, s az egész paraszt-polgári fejlődés nem csupán a kézművesség volumenét erősítette, hanem annak szerkezetét is árnyalta, strukturálta, amit jelentősen erősített a Tokaj-hegyalján nagy számban jelen levő bebirtokló (*extraneus*) népesség igénye a maga nemesi és városi polgári kellékeivel és elvárásaival.⁴ Az új meg új elvárásokra reflektáló árukínálat, az olykor luxuscikket előállító iparok megjelenése nem csupán a gazdasági helyzetről és a társadalmi státusról tanúskodik, hanem a kulturális habitusról, a bortermelő mezővárosok népességének mentalitásáról is. Ugyanakkor, a városias környezet és a differenciált felvevő kör a kézművesek számára is több

¹ Gyulai 2006. 7-12., Veres 2006. 13-22. passim

² Összegzően: Domonkos 1991. 7-40., Dóka 2005. 209-242. Az egyes kézműves ágak történetének irodalmához: Domonkos – Nagybákay (szerk.): 1992., Tokaj-hegyaljához: Bakos 1947., Bakos 1957., Janó 1987.

³ Frisnyák 2000. 327-338., Frisnyák 2007. 271-278.

⁴ Beluszky 2012.15. A szerző nagyszerű tanulmányban foglalta össze Tokaj-hegyalja sajátosságait. Vö.: Beluszky 2012. 7-21.

teret hagyott az egyéni hajlamok, törekvések megvalósítására, ami ugyancsak egyfajta mobilitást körvonalaz.

A fentiek összefüggésében érthető meg Tokaj-hegyalja tárgykulturájának, tárgy történetének karaktere is, amiben mind a tárgykészítők, mind a tárgyhasználók köre és jellege számos tényező hatására módosult, s változó szimbiózisuk formálta a térség tárgyi világát. Ebben a kontextusban hangsúlyozni kell ennek a történeti folyamatnak az interkulturális jellegét: a céhes iparúzó szakmai kapcsolatait, a bortermelő mezővárosok sokféle nációból szerveződő lakossága (vallonok, „görög” balkáni ortodox csoportok, németek, lengyelek, ruszinok, szlovákok, zsidók) árnyalta a tárgykészítők tudását és a tárgyhasználók igényét.⁵ Mindez történeti korszakokat is körvonalaz, s az egymást váltó generációk tárgyi világa jellemzően nem változatlanul öröklődött, hanem a változó hatások, s gyorsuló kordivatok révén, a társadalmi státus függvényében. Mindebből csak töredékek maradtak a ma élő utódok tárgyi örökségére, ám ennek az örökségnek a differenciáltsága is érzékelteti valamelyest Tokaj-hegyalja egykori kulturális jellegét.⁶

2. A Kárpát-medence különböző vidékein a falvak sokaságának nyújtott megélhetést a *háziipar*, aminek gazdasági jelentősége szorosan összefüggött az egyes tájak természeti adottságaival és annak változásaival, valamint a helyi adottságokkal ugyancsak összefonódó regionális társadalom szerkezetével. A kutatás kiterjedt térségek példáján igazolta, hogy a különböző szinten szervezett „házi munka” művelői és készítményei sajátos rendszerbe szerveződve cseréltek gazdát az egyes vidékek és társadalmi csoportok között, s hogy nem egyszerűen az eltérő adottságú tájak között áramló javak voltak jellemzők az egyes csoportokra, hanem a javak cseréjének formája és megszervezése is. Az olyan vidékek, ahol a javak cseréje folyamatos volt, s az korán összekapcsolódott a pénzgazdálkodással, szinte vonzották magukhoz azokat a csoportokat, amelyek a maguk specifikus termelvényeivel kiszolgálták őket. Egyaránt kell itt gondolnunk a különféle – helyben élő vagy kisebb-nagyobb távolságról vándorló – szolgáltató iparosokra, s azokra a szakosodott csoportokra, amelyek az esztendő jelentős részében a mezőgazdálkodáshoz kötődnek tevékenységükkel, de amellet maguk vagy családjukkal együtt speciális javakat állítanak elő. A háziiparosok szerepe különösen érdekes az olyan vidékeken, mint Tokaj-hegyalja, ahol mind a termelés és értékesítés rendje, mind a társadalom szerkezete sajátos helyet biztosít az effajta szolgáltató tevékenységnek.⁷

A háziipar Kárpát-medencei történetét összegző munkák – részleteikben olykor meg is előzve a regionális és a tematikus feldolgozásokat – lényegében mindazokat a szempontokat és rendező elveket számba vették, amelyek mentén az ember tárgyalkotó tevékenységének e jelentős területe értelmezhető. Egyaránt rámutattak a paraszti önellátás keretei között működő tárgykészítés, barkácsoló, javító munkák gazdasági és kulturális szerepére, valamint a különböző adottságú tájak közötti gazdasági kapcsolatoknak századokig jelentős részét képező, specializálódott csoportok tevékenységéhez köthető, műveltségüknek jelleget adó tárgykészítő hagyományra. Mindezt erőteljesen a földrajzi adottságokhoz kapcsolták, s hangsúlyozták régies jegyeit és változásra való hajlamát, megrajzolták ezek történeti folyamatait és módosulásait, beleértve a táj átalakításainak következtében végbemenő változásokat is, s az egész tevékenységi formát alapvetően a mezőgazdasági tevékenységből – földrajzi vagy szociális okokból – a részben vagy egészében

⁵ Összegzően: Balassa 1991. 567-644., Ifj. Barta 2009. 348-359.

⁶ A múzeumi kollektciók ennek letéteményesei. Korábbi állapotukhoz például: Bencsik 1993a.

⁷ Összegzően: Domonkos 1991. 19-29., Dankó 1991. 643-651., Viga 1990. Megjegyzem, hogy a magyarországi kutatásban – történeti okokból persze – talán kevesebb figyelmet kap a városi népességet kiszolgáló csoportok szerepe a parasztokat javaikkal ellátó, maguk a paraszti társadalomba nem, vagy csak részben kötődő csoportoknál. Párizsban például a korai újkortól ábrázolások során követhetjük a városban házaló kereskedők típusait és tevékenységük attribútumait. Massin 1985.

kimaradó/kiszoruló csoportokhoz kötötték.⁸ Anélkül, hogy a problematika társadalomtörténeti vonatkozásait részleteznénk, utalnunk kell arra, hogy Magyarországon az elmúlt századokban nem vált el egymástól élesen a kézműves tevékenység és a mezőgazdálkodás. A tárgyalkotó kultúra és a népművészet virágkorának tartott időszakban, 18. század utolsó harmada és a 19. század során gyakran a mezővárosi és falusi céhek tagjai is földet, szőlőt műveltek, a parasztok jelentős csoportjai pedig mezőgazdaság éves termelési csúcspontjai után gyakran végeztek kézműves/háziiparos munkát. Ebben a történeti folyamatban egyaránt jelen volt a paraszti társadalom tárgyi ellátottságának változása, a tárgyszámok növekedése, a köznapi és a reprezentációs tárgy együttesek elkülönülése, nem utolsósorban a paraszti ízlés megváltozása.⁹ Jól tükrözi a komplex tevékenységek és üzemszervezetek működésének lehetőségét a hegyaljai mezővárosok társadalomszerkezete és tárgyi ellátottsága.¹⁰

Mindezek fényében jelen regionális feldolgozás szempontjai is jórészt adottak, ám – a vizsgálat térbeli kiterjedése miatt – lokális és kistáji konklúziók is feltárhatók, amelyek talán tágabb összefüggésrendszerben is tanulságokat hordoznak.

I. Dél-Zemplén földrajzi potenciálja

A Tokaj-hegyalja bortermelő mezővárosainak és falvainak tárgyi ellátottságában szerepet játszó kézműves és háziipar elsősorban táji potenciálra, a térség földrajzi adottságaira alapozódott. Nyersanyag bázisát Zemplén vármegye tagolt felszíne biztosította. A vármegye felső tájain, ill. a Zempléni-hegység területén az erdő fája jelentett alapanyagot: a Tokaj-hegyalját délről tágabban övező vízjárta síkvidékek – *Bodrogköz*, *Taktaköz* és a *Harangodvidék*, ill. a Tisza bal parti *Rétköz* és *Nyírség* – a folyószabályozások és vízrendezés előtt, a 19. század végét megelőzően a vizes élőhelyek növényzetével (galéria erdők, sás, gyékény, nád, stb.) járult hozzá a tárgyalkotó tevékenységhez.¹¹ A térség mozaikos szerkezete adottságként hordozta a táji-természeti adottságokon nyugvó táji munkamegosztást, aminek meghatározó történeti rétegét képezte a lokális tájhasználat keretében formálódó létformák szerkezetében kristályosodó háziipari tevékenység.¹² A 19-20. század fordulóján Zemplén vármegye területének művelési ágai az alábbi megoszlást mutatták:¹³

Összes terület	1.807.202 kh
szántó	422.841 kh
rét	105.806 kh
legelő	174.236 kh
erdő	302.304 kh
kert	15.810 kh
szőlő	9.369 kh
nádas	806 kh

A vármegye területhasznosítását sajátos hármastagolódás jellemezte: az erdőállomány 70 %-a négy északi járás területén volt található, délebbre a magasabb fekvésű, de mindenféle haszonnövényt megtermő vidék húzódott, a megye déli tájai pedig a Tisza és a Bodrog mélyen fekvő, lapályos térségében helyezkedtek el. Témánk szempontjából lényeges, hogy

⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről összegzően: Bencsik 1997. 55-76. Tokaj-hegyaljáról: Viga 2013. 307-322.

⁹ Eperjessy 1967., A parasztság „átmeneti” rétegeiről: Katona 2000. 173-238., Az iparosokról: Paládi-Kovács 2000. 309-360., A tárgyalkotó kultúra korszakaihoz: K. Csilléry 1977. 1431., Hofer 1975. 398-414. A felföldi mezővárosok és falvak tárgyi örökségének múzeumi bemutatásához: Kemecsi 2009., Nagyné Batári 2014.

¹⁰ Bencsik 1993. 205-332., Bencsik 1993a.

¹¹ Boros 2005. 257-266., Frisnyák 1994. 9-44., Frisnyák 2004. 61-70., Konkolyiné Gyuró 1990.

¹² A problematika történeti kérdéseiről: Takács – Udvari 1989a. 195. skk., A táj gazdasági térszerkezetének változásairól összegzően: Frisnyák 2004. 153-171.

¹³ Mailáth 1900. 173.

még az 1930-as években is az egykori Taktaköz és a Harangod-vidék településeinek határában voltak a vármegye legkiterjedtebb nádas területei (Szerencs 162, Mezőzombor 170, Tiszalúc 192, Taktaszada 222 kh).¹⁴

A történeti Zemplén észak-déli irányban az egyik leghosszabb vármegyéje volt Magyarországnak: a galíciai határszéltől mintegy 160 km mélyen nyúlt le a Tisza és a Bodrog, a Tisza és a Sajó találkozásáig, karakteresen különböző térségeket foglalva magába. A változatos természetföldrajzi viszonyok az alkalmazkodásnak is sokféle formáját alakították ki a különféle népcsoportok életében, s egyebek mellett a háziipari tevékenységnek is sokféle változatában nyilatkozott meg a népesség egymást váltó generációinak kulturális adaptálódása. A felső-zempléni erdős hegyvidék fenyvesei az épület- és szerszámfa kitermelés, a zsendelyhasítás, és az egyéb erdőbeli haszonvételek révén elkülönültek a lombos erdők térségeinek szőlőkarót, hordót és hordódongát eladásra kínáló, meszet égető csoportjaitól. A felső-zempléni térség juhtartói fehér-, durva- és szürkeposztót adtak, a síkvidéki területek pedig gabonafeleslegüket kínálták cserébe.¹⁵ Az eltérő adottságú tájak népe sajátos szimbiózisban élt egymással: elcserélték javaikat, és a változatos formájú kereskedelmi tevékenység során hatottak egymás műveltségére is.¹⁶

Erre a sokszínű kereskedelmi forgalomra a vármegyén belül rendkívül erős volt Tokaj-hegyalja vonzása, de a történeti borvidék fontos felvevő piaca volt a Tiszántúl érintkező térségének is. Ennek egyik oka természetföldrajzi eredetű: Zemplén vármegye vizei a Tisza irányában siettek a síkvidékre, így – mind a vízi szállítás, mind a vizeket kísérő szárazföldi kereskedelmi utak mentén – ez volt a tárgyi javak forgalmának legfőbb természetes útja. A másik tényező gazdaság- és társadalomtörténeti: Tokaj-hegyalja amely századokon át mind hazai, mind külföldi fogyasztókat látott el különleges minőségű, nagy értékű borával, s pénzbőségével, viszonylagosan magas lélekszámú és egymáshoz közel fekvő – jelentős részben mezővárosi jogállású – településeivel, rendszeres és rendkívüli munkaerőigényével tömeges behozatalra szorult a különféle kézműves nyersanyagokból és a háziipari termékekből is. A térség gazdasági súlypontját képezte, a 17-18. században Magyarország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott vidéke volt: 887 km² területén huszonnyolc település, köztük tizenkét mezőváros helyezkedett el. A hegyaljai oppidumok a 18-19. században évenként négy-négy, Tokaj és Sátoraljaújhely pedig évente hat-hat országos vásárt tartottak. A sokadalmak (évi 52 vásár) idő- és térbeli megoszlása a térség folyamatos ellátását biztosította, s permanens lehetőséget adott az alföldi és a hegyvidéki tájak termékcserejére is. A hegyaljai mezővárosi agglomeráció jószerével egyetlen vásárterületként, ill. piacközpontként működött.¹⁷ Az, hogy a rendszeres hegyaljai országos vásárok aránylag kevés zempléni település népét gyűjtötték össze a sokadalmaikban, meggyőződésem szerint önmagában is a javak cseréjének rendszeres, s nem alkalmi formáit hangsúlyozza.¹⁸ A történelmi borvidék közvetlen ellátó körzetéhez tartozott a Bodrog jobbpartjának térsége, valamint a Tisza – Bodrog – Latorca háromszögében közrezárt Bodrogeköz, melynek települései különösen a folyószabályozást, vízrendezést megelőző századokban rendelkeztek jelentős munkaerő felesleggel, s szállították a vízi világ sokféle javát, valamint háziipari termékeiket a hegyaljai piacokra. Hegyalja vonzása azonban kiterjedt mind a délebbi vidékekre, mind a Tiszántúl érintkező tájaira, gazdasági és kulturális hidat alkotva a Tisza két partja között.¹⁹ A térség ugyanakkor közvetítő szerepet is ellátott a Felföld irányában: pl.

¹⁴ Mailáth 1900. 173., Engelberth 1940. 55-57.

¹⁵ Takács – Udvari 1989. 360-361.

¹⁶ Összegzően: Viga 1990.

¹⁷ Frisnyák 2009. 185-186., Bencsik János adatai azt mutatják, hogy Tokaj hetipiacának napja is többször változott, ami bizonyára a térség kereskedelmének mindenkori összehangolását szolgálta. Vö. Bencsik 1988. 185., Lásd még: Bencsik 1993.

¹⁸ Takács – Udvari 1989. 360-361., 373.

¹⁹ Frisnyák 2000. 327-338., Udvari 1988. 48-62.

Sátoraljaújhely – a hegyaljai településekkel meglévő kapcsolatai, valamint a Miskolc – Szerencs – Sárospatak felől Kassára tartó országút révén, a Bodrogközt, Zemplén vármegye Bodrog, Laborc és Latorca menti síkságait és Szabolcs vármegye több térségét vonzotta sokadalmaiba, de kötötte is össze őket Kassa és a Felföld vásáros helyeivel.²⁰

II. A társadalmi tényező: kézművesek és iparúzők Tokaj-hegyalján

A kézművesség és a háziipar másik tartópillére Dél-Zemplén, hangsúlyosan Tokaj-hegyalja társadalmi potenciálja: a társadalom szerkezete, abban a kézművesek, iparúzők helyzetének történeti változása. A hegyaljai mezővárosok egyaránt kínáltak társadalmi és gazdasági előnyöket az iparúzőknek: a szerzeményi vagyoni középorkortól fennálló rendszere lehetővé tette számukra például a szőlőbirtok megszerzését. A 16-17. században a térség növekvő munkaerő szükséglete is igényelte ezen csoportok betelepülését, amit csak erősített a török kiűzését követő gazdasági reorganizáció folyamata. Ezek a meghajtó erők nem hagyták érintetlenül a hegyaljai települések népességét sem, s az – a betelepülőkkel együtt – mind sűrűbbre fonta a kézműves javak előállításának és a kapcsolódó szolgáltatásoknak a szövetét. Az iparban szegény környező tájakkal összevetve különösen feltűnő, hogy Tokaj-hegyalja mezővárosaiban a népességnek 20-25 %-a már a 16-17. században iparúző volt.²¹ Mindez természetesen nem csupán a bortermelő oppidumok önellátását szolgálta, hanem a piacok-vásárok kínálatát, benne a környező tájak népének igényeit. A kézműves tevékenység sokfélesége bizonyára csak erősítette az iparúzés társadalmilag különféle módon hitelesített formáinak egymásba fonódását: a különböző céhek belső és külső tagjait a kontárokéval, nem utolsó sorban a szervezett kézművességet a háziipari keretek között űzőtt tevékenységekkel.²² Az országos, a vármegyei és a helyi rendeletek egyre szigorodó rendjében is, a tárgykészítők társadalmi státusa változó volt, sok tekintetben az egyén életútjára, személyes gazdasági lehetőségére és akár emberi habitusára volt felépítve. Ez jelen vizsgálatunk szempontjából elsősorban azért érdekes, mert a kézműves tárgyalakotók különféle státusa egészében aligha akadályozhatta meg a különféle technikák, eljárásmodok, tárgytípusok, nem utolsó sorban „divatok” szélesebb körű elterjedését.

1. Foglalkozások és mesterségek

Az iparfejlődés állapotára jellemző a gyakorolt mesterségek száma, s az is, hogy az adott kézműves tevékenység mennyire elterjedt Tokaj-hegyalja területén. Mindamelllett arra vonatkozóan is következtetésekre jogosít a mesterségek listája, hogy milyen szinten szerveződött és mennyire volt tartós az adott tevékenység önálló foglalkozásként. *Román János* a 16-17. századi források vonatkozó adatait összegezte, kimutatása Tokaj-hegyalja mezővárosainak vonatkozásában teljesnek mondható.²³

Foglalkozás (16-17. század)	Érintett települések
Aranyműves	Sárospatak
Asztalos	Sárospatak, S.újhely, Olaszliszka, Tállya, Tokaj
Ács	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Olaszliszka, Tolcsva, Tállya, Tarcal, Tokaj
Bányászgazda	Sárospatak
Bocskoros	Olaszliszka
Bodnár	Sárospatak, S.újhely, Szerencs, B. keresztúr, Erdőbénye, Olaszliszka, Tolcsva, Tállya, Tarcal, Tokaj
Borbély	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcal,

²⁰ Takács – Udvari 1989. 367.

²¹ Összegzően: Román 1966. 588-626.

²² Domonkos 1991. 7-40., Dóka 2005. 209-242., Szulovszky 2005. 243-286. Vö.: Viga 2007. 217-232.

²³ Az adatok lelőhelye: Román 1966. 614-622.

	Tállya, Tokaj, Tolcsva
Bordás	S. újhely
Borsoló (cukrász)	Sárospatak
Bölcsős	Sárospatak
Cipellős	Mezőzombor
Csatos	Sárospatak
Csertőrő	Olaszliszka
Csiszár (kardcsiszár, kardos)	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Olaszliszka, Tolcsva, Tokaj
Csizmadia (csizmagyártó)	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Ekegyártó	Sárospatak, Tarcál
Erszénygyártó	Sárospatak, S.újhely, Olaszliszka, Tarcál
Esztergáros	S.újhely, Erdőbénye, Tarcál, Tokaj
Faragó	S. Újhely
Fazekas	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, B. olaszi, Erdőbénye, Olaszliszka, Ond, Szegi, Tarcál, Tokaj, Vámosújfalu
Fejéritő	Tarcál
Fésűs	Sárospatak, S. újhely, Tállya
Foltozóvarga (hamarvarga)	Tállya
Gombkötő	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Olaszliszka, Tállya, Tokaj
Gubás (csapó)	Sárospatak
Gyertyamártó	Sárospatak, Tokaj
Gyékényszövő	Sárospatak, Erdőhorváti
Halász	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Szerencs, Tokaj
Hídmester (hidcsináló)	Sárospatak, S.újhely,
Hordómérő	Sárospatak, S.újhely, Tállya, Tokaj
Kalló	B. keresztúr
Kapcár (szücs)	Olaszliszka
Kaskötő (kasos)	Sárospatak, B. keresztúr, Olaszliszka, Tolcsva
Kaszás	Sárospatak
Kádas	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Szerencs
Kerékfűró	Olaszliszka
Kerékgyártó (kerekes)	S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Olaszliszka, Tarcál, Tokaj, Tolcsva
Kertész	Sárospatak, Tokaj
Kéménygyártó	Sárospatak
Késcsináló	Sárospatak, Tokaj
Kézíves (íves)	Sárospatak, S.újhely
Kontár	Tolcsva
Kovács	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Szerencs (cigányok), Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Köszörűs	Sárospatak
Köteles (kötélgyártó)	Tolcsva
Kőfaragó	Sárospatak
Kőműves	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Mád, Olaszliszka, Tolcsva
Kővágó	Sárospatak, B. keresztúr, Bodrogolasi, Olaszliszka
Lakatgyártó (lakatos)	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Mészáros	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Mészégető	Sárospatak
Molnár	Sárospatak, S.újhely, B. keresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Nyereggyártó	Sárospatak, B. keresztúr, Tolcsva
Orvos (chirurgus, sebész)	S. újhely, Tokaj
Órás (órakezelő)	Sárospatak, B. keresztúr, Tarcál, Tokaj, Tolcsva,
Ötvös	Sárospatak, S.újhely, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcál, Tállya,

	Tokaj, Tolcsva
Paisgyártó	Sárospatak
Páncélos	Tokaj
Perecsütő	B. keresztúr, B. kislelud, Szegi
Portörő	Tokaj
Posztómető (?) (nyíró)	S. újhely
Puskás	Sárospatak
Rostás (rostakötő)	B. keresztúr
Sarlós	Sárospatak, Tokaj
Sarkantyús	Tokaj
Sarukészítő	Sárospatak, Tállya
Sernevelő (serfőző, seres)	Sárospatak, S.újhely, Erdőbénye, Tállya, Tokaj
Sütőasszony (sütő)	Sárospatak, Tokaj, Erdőhorváti (!), Bekecs
Szabó	Sárospatak, S.újhely, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Szerencs, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Szakács	Sárospatak, Erdőbénye, Tarcál, Tokaj, Tolcsva
Szappanos (szappanfőző)	Sárospatak
Szatyorkötő	B. keresztúr
Szénégető	Sárospatak, S.újhely, Erdőbénye
Szűjgyártó	Sárospatak, S.újhely, Olaszliszka, Tokaj, Tolcsva
Szítás	S. újhely
Szűcs	Sárospatak, S.újhely, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Szerencs, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Takács	Sárospatak, S.újhely, B. olaszi, Erdőbénye, Olaszliszka, Tarcál
Tálas	Sárospatak, S.újhely, Olaszliszka, Tokaj
Téglavető	Sárospatak
Tímár	Sárospatak, S.újhely
Toronyhajazó	Sárospatak
Varga	Sárospatak, S.újhely, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Szerencs, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva
Zsemlesütő	Sárospatak

A céhrendszer megszűnése után, a polgárosodás és modernizáció korszakában, 1892-ben Tokaj-hegyalja településein az alábbi foglalkozásokat regisztrálták: *asztalos, ács, bádogos, bognár, borbély és fodrász, cipész, cukrász, csizmadia, esztergályos, fazekas, fegyver- és puskaműves, fényképész, férfiszabó, fésűs, gépész, gép- és műlakatos, hentes, hímzőminta előnyomó, kádár, kalapos, kaptafa-faragó, kályhás, kárpitos, kefekötő, kereskedelmi- és műkertész, kékfestő, kéményseprő, kocsigyártó, kovács, könyvkötő, kőfaragó és kőmetsző, kőműves, kötélgyártó, kútmester, lakatos, mázoló, mészáros, mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő, női szabó, nyerges és szűjgyártó, órás, pék, rézműves, szappanos és gyertyamártó, szikvizgyártó, szita és rostagyártó, ruhatisztító, szobafestő, szűrszabó és gubás, szűcs, takács, tímár, útépítő, üveges, vasút-építő, vésnök.*

1930-ban az alábbi kézműves foglalkozások szerepeltek Tokaj-hegyalja nyilvántartásában: *asztalos, automobilfuvarozó (személy és teher), ács, betonozó, cipész, bádogos, bérkocsis, bognár, borbély, cipész, cipőfelsőrész-készítő, címfestő, cukrász, cséplőgép-tulajdonos, csizmadia, ecetgyártó, esernyőkészítő, esztergályos, ékszerész és órás, építési vállalkozó, építőmester, faesztergályos, fazekas, fényképész, fuvaros, fuvaros (személyautóval), fűzőkészítő, gépészkovács, géplakatos, hangszerkészítő, harisnyakötő, hentes, hordóhitelesítő, kalapos (női és férfi), kaptafakészítő, kádár, kályhás, kárpitos, kelmefestő, kerékgyártó, kertész, kesztyűs, kéményseprő, kézimunka előnyomó (és üzlet) kocsifényező, kosárfonó, kovács, könyvkötő, kötélgyártó, köszörűs, kőfaragó és kővágó, kövező, kőműves, kútfúró, látszerész, malomépítész, malomtulajdonos, mészáros, mézeskalácsos, mozgóképszínház, műszerész, nyomdász, olajütő, ostyasütő, órás, paplankészítő, paraffin- és gyertyagyártó, pék, rézműves, rostakészítő, sapkakészítő, szabó*

(női és férfi), *szappanfőző, szeszfőzdés, szíjgyártó, szikvízgyártó, szitakötő, szobafestő, szűcs, tetőfedő, tégláégető (téglagyár), üveges, varrónő, villanszerelő, virágkertész, vízvezeték szerelő.*²⁴

A fenti adatsorok önmagukban is informatívak és árulkodnak a kézműipar változásáról, mégis szükséges hozzájuk némi értékelő magyarázat. A 16-17. századi adatsor nem teljes, ráadásul a kézművesipari ágak kialakulásának, elválásának időszakáról szolgálnak információval. Szembetűnő, hogy a forrásokban szereplő valamennyi kézműves tevékenységi formát tartalmazza, anélkül, hogy művelőjének státusáról, a tevékenység szervezetről tájékoztatna. A felsorolt 16-17. századi foglalkozások egy része bizonyosan nem vált kézműiparrá, megmaradt a háziipar szintjén (gyékényszövő, kaskötő (kasos), szatyorkötő, stb.), s voltak olyanok is, amelyek talán soha nem voltak önálló mesterségek, vagy nagyon korán betagozódtak egy-egy iparágba (csertörő, kerékfűró, szűcsöknél a festő, stb.).²⁵ Érdemes arra is figyelemmel lennünk, hogy a foglalkozások egy része közvetlenül a térség táji potenciáljára, főképp nyersanyagaira épült (kőműves és kőfaragó, fazekas, téglavető, stb.), más részük pedig inkább a mezővárosi igényeket, urbánus elvárásokat szolgálja ki, jórészt nem helyben előállított nyersanyagok felhasználásával (szabók, kalaposok, csizmadiák, különféle fémiparok, stb.). Nem automatizmus azonban a helyben fellelhető nyersanyagok hasznosítása sem: a hegyaljai bodnárok/kádárok mai utódaitól tudjuk, hogy a térségben rendelkezésre álló (mocsári) tölgyek fájának szövete laza, s a valóban jó minőségű hordókhöz hegyvidéki erdőkből szereztek be a sűrű szövetű tölgyfát. Megkülönböztetett figyelmet érdemel természetesen a foglalkozások változásának történeti időrendje is – a javító, szerelő szolgáltatóipar ugyancsak urbánus tevékenység elsősorban –, s az is, hogy egyes iparágak miként sorvadnak el, s miként számolódik fel tömeges, telepszerű alkalmazásuk (például fazekasság, főként Sárospatak fazekasai). A lokális központok korábban feltételezhető jelentősége fokozatosan a mezővárosokban koncentrálnak.

Az egyes tevékenységek működésének kapitalizmus kori átalakulását, a hagyományos tevékenységi ágak üzemszerű koncentrálnakását, s persze újfajta „iparok” megjelenését jelzi a lajstromban például az *építőmester és építési vállalkozó, a téglá és cserép gyáros, a halász és halászati jogbérő, a vízi-, száraz- ill. szélmalom tulajdonos* valamint a *gőz- és műmalom tulajdonos, az ecet gyáros, a szeszgyáros, a túró-gyáros, a gyufagyáros, cognac-gyár(os), a cukorgyár(os), a gépgyáros, könyvnyomdák és a cséplőgép tulajdonos.*²⁶

A három adatsor azonban elsősorban a maga korszakáról hordoz információkat, még akkor is, ha szembetűnő egy-egy kézműves iparág több időmetszetben való tömbösödése, s feltehető vagy látszólagos kontinuitása. Az egész történeti folyamat bemutatása rendkívül nehéz feladat, egészében szinte lehetetlen. Bár alkalmanként régészeti leletek, szerencsés esetben történeti források tájékoztatnak egy-egy kézműves mesterség eszközeiről és termékeiről, az adatok jellemzően nem elégségesek teljes folyamatrajz elkészítésére. A nagyobb mennyiségben ránk maradt tárgytipusok, azok formája és főként díszítménye többségében nem alkalmas azok középkori – kora újkori előzményeinek megismerésére. Különösen jól kidolgozott ez a problematika a fazekasság emlékműanyagának vonatkozásában. *Csupor István* és *Lajkó Orsolya* szerint a közelmúlt „néprajzi” ismeretei nem mindig vetíthetők vissza a múltba, s a hasonló formák és díszítmények nem feltétlenül genetikai kapcsolatok nyomjelzői. Egy-egy tárgytipus vagy tárgycsoport hasonló megfogalmazása és stílusjellege a technika függvényében sokszor – nagyjából azonos időszakban – megjelenhet egymástól távoli területeken is.²⁷ Mint utaltam rá, hogy kétségeket az egyes tevékenységek

²⁴ Mosse Címtár, 1930.

²⁵ Román 1966. 617-620.

²⁶ Jekelfalussy 1892. Az adatokért Szulovszky Jánosnak tartozom köszönettel.

²⁷ Különösen jól kidolgozott ez a problematika a fazekasság emlékműanyagának vonatkozásában. *Csupor* 2006. 198., *Lajkó* 2015. 17.

kontinuitásának kérdése is: nem zárható ki az időbeli szakadás, szünet az iparúzés egyes tevékenységeiben, ami után az adott foglalkozás – látszólag folyamatosan – újra kezdhető. Önmagában ugyanis nem az adott termékek előállításának folytonosságáról van szó, hanem az annak jellegét, minőségét, típusát érő változások/változtatások jellegéről és hatásáról. A nyersanyag minőségétől a technikai innovációkon át a tárgyhasználók divat(ok) által befolyásolt igényeiig alakulhat részleteiben ez a folyamat. Vagyis egy-egy kézműves iparág tevékenysége nem egyvonalú változásként/fejlődésként értelmezhető, hanem multilinéáris folyamatként, amiben az egyes meghatározók – önmagukban vagy több ható tényezőt érintve – változhatnak. A sárospataki fazekasság példájánál maradva: az 1572-ben már céhlevelet szerző kézművesek még másfél-két évszázadig egy sor más település – közte valamennyi hegyaljai mezőváros – korongosaival együtt látták el a piacot. (Bizonyos, hogy a térség sütőfőző edényeinek jelentős beszállítója volt Gömör vármegye is.) A pataki kerámia a 19. századi virágkoráig nem csupán számos formai és díszítménybeli változáson megy át, hanem az új formákat és színeket hordozó, betelepülő kézműves csoportok hatása is szervesül a kézművességben (és az egész lokális társadalomban). A virágkora az egész népművészet virágkorával esik egybe, aminek jelentős meghajtója a paraszti társadalom lassú gazdasági felemelkedése és ízlésváltozása. Vagyis a pataki kerámia – hasonlóan a Kárpát-medence más fazekas központjaihoz – a kora újkori edényművességből sokféle hatás következtében halad a magyar népi kerámia karakteres regionális központjának szerepe felé, s stíluskorszakai nem csupán a Bodrog parti Athén társadalmának változásait tükrözik, de a felvevő piac, a tárgyhasználók ízlésváltozásait is.²⁸ Hasonló problémákat vet fel a kézműves iparágak többségének története is.²⁹

Amennyire bizonyosak vagyunk abban, hogy a hegyaljai kézműiparok felvevő körzeteiben a környező tájak népessége is beletartozott, éppen úgy tudhatjuk azt is, hogy más vidékek kézművesei rendre megjelentek a hegyaljai városokon és piacokon, hozzájárulva a bortermelő mezővárosok ellátásához. Beleérthetjük ebbe azokat a vándoriparosokat, szolgáltatókat (*service nomads*) is, akik legfeljebb elvétve szerepelnek a táj mesterséglajstromaiban (drótosok, üvegesek, vándorköszörűsök, gyógyítók, gyógyfüvesek, piócások, vásári mutatványosok és egyéb látványosságok, stb. A 19. század vége és 20. század lajstromok – a technikai fejlődés mellett – jelzik a társadalmi igények megváltozását is: például egyes kézműves tevékenységek koncentrációját településenként, valamint vállalkozók kezén. Aránylag kevés specifikus vonást fedezhetünk fel a különféle kézműves szakágakban, azok jellege és aránya a 19. század végén és a 20. század első harmadában már egészében más, hasonló jellegű vidékekre hajaz. Ez elsősorban a gyáripari termelés következménye, de figyelmeztet arra, hogy nem volt különösebb törekvés a helyi kézműves tradíció megőrzésére és átörökítésére. Erre talán az elmúlt emberöltő során lehet felismerni a szándékot, kérdés, hogy a történeti előzményekből mi az, ami rentábilis módon folytatható.

2. Kézművesség és/vagy háziipar

Néhány történeti-néprajzi példát említek itt csupán annak megértéséhez, hogy miként kapcsolódtak/kapcsolódhattak össze az elmúlt századokban a kézművesség különböző szintjei, esetünkben elsősorban a céhes iparok és a paraszt specialisták, háziiparosok tevékenysége. A kulturális örökség Tokaj-hegyalján ránk maradt objektumai miatt a történeti folyamatot a *kőművesek*, *kőfaragók*, *kővágók* történetében markánsan szemléltethetjük. A Kárpát-medence különféle tájairól számos történeti adat igazolja, hogy a „tanult” iparosok, kézművesek irányításával a kőépitkezések manuális munkáját paraszt kőművesek és

²⁸ Román 1955., Lajkó 2015., K. Csilléry 1977. 14-31.

²⁹ A régészeti, történeti és „néprajzi” emléktanyagot történeti folyamatában elemző vizsgálatokról: Holló – Szulovszky (szerk.) 2006., Gömöri (szerk.) 2007., Nagy – Szulovszky (szerk.): 2009., Gömöri – Kőrösi (szerk.) 2010., Szulovszky (szerk.) 2014.

kőfaragók tömege végezte el.³⁰ Ezeknek egy része a lakóhelyéről vitte magával a kőtechnikában való alapvető jártasságát: például Árva megyeiek Pestre a 19. század második felében, a Bükkalja lakói Egerbe és Pestre a 18-19. században, a Bódva völgyiek Pestre a 19. század utolsó harmadában, de vándor görög, olasz, román kőmunkások is úton voltak Európa különböző tájai, országai között.³¹ Többségük betanított munkás volt, jó esetben segédlevéllel rendelkezett, ám rendkívüli volt a szerepük az építési technikák, nem utolsó sorban történeti stílusjegyek elterjesztésében. Más részük azonban a kisebb-nagyobb építkezések alkalmi segédmunkása volt, ebből biztosítva a megélhetését.

A kőmunkák végzésének hasonló szerkezetét gondolom igazolhatónak területünkön is. A középkor végén és a korai újkorban Tokaj-hegyalján az alábbi kőiparosokat említik a források: *kőfaragó* (Sárospatak, 1648); *kőműves* (Sárospatak, 1554., Sátoraljaújhely, 1632., Bodrogkeresztúr, 1581., Mád, 1707., Olaszliszka, 1565., Tolcsva, 1565.); *kővágó* (Sárospatak, 1554., Bodrogkeresztúr, 1581., Olaszliszka, 1585., Bodrogolaszi, 1600.).³² Az említett foglalkozások egymástól sem különültek el egészen. Számunkra ezen a helyen a kőművesek szerepe a legérdekesebb, amely foglalkozás egyes központokban jelentős csoportoknak adott kenyeret, részben helyben, részben közelebbi és távolabbi településeken. A 18-19. században jelentősen megnőtt az építőiparban foglalkoztatottak száma, amit azonban a céhek taglétszáma nem igazolt.³³ A céhes iparosok, (1872 után) építő vállalkozók és a különféle státusú kőművesek strukturált társadalmát sejtetik a 19-20. századi statisztikai adatok is, amelyek relatíve kis létszámú iparüzőt tartanak számon. 1892-ben az egész Zemplén vármegyében 21 *építőmester és építész-vállalkozót* és 207 *kőművest* tartottak nyilván, mellettük 16 volt a *kőfaragók és kőmetszők* száma. Tokaj-hegyalja települései ebből az alábbiak szerint részesedtek (kiegészítve az 1926-os adatsorral):³⁴

Település	Kőműves		Építőmester – vállalkozó	
	1892	1926	1892	1926
Abaújszántó	2	-		
Bodrogkeresztúr	8	4		
Bodrogkiszfalud	2	2		
Bodrogolaszi	2	2		
Erdőbénye	2	5		
Golop	1	1		
Mád	1	4	1	1
Monok	20	20	2	1
Olaszliszka	2	6		
Sárospatak	12	21		
Sátoraljaújhely	14	19	4	4
Szerencs	5	7	1	1
Tállya	5	9		
Tarcal	4	3		
Tokaj	10	13	3	1
Tolcsva	3	5		

³⁰ Bakó 1985. 225-251., Viga 1987. 79-89., H. Csukás 2005. 419-426.

³¹ Rác 1980. 54-55., Lénárt Andor kutatásaiból tudjuk, hogy a barokk Eger kiépítésének háttérparát a 18. század végén a Bükkalja falvainak paraszt kőmunkásai adták. Lénárt 1982-83. 187-217.

³² Román 1966. 616. Az évszám a legkorábbi írásos előfordulás ideje.

³³ Gulya 2006. 44.

³⁴ Jekelfalussy (szerk.) 1892., Mosse címtár adatsora, 1926. Az adatokért Szulovszky Jánosnak tartozom köszönettel. A címtárak forrásértékéhez: Szulovszky 2000. 536-549.

Megítélésem szerint a regisztrált személyek a tanult iparosokat – egyszersmind munkaadókat és munkaszervezőket – jelentették, s bizonyos, hogy mellettük jelentős számú kétkezi munkás kereste a kenyerét a kőműves tevékenységgel. Az, hogy az idősebb bodrogkeresztúriak emlékezete szerint a második világháborúig „*minden második házban kőműves lakott a faluban*”, erre a tagolt, hierarchizált, társadalmi és anyagi helyzetében is differenciált foglalkozási csoportra emlékeztet.

De nem volt más a helyzet a kőfaragók, kővágók esetében sem. 1892-ben Bodrogkeresztúrtban 1, Erdőbényén 4, Sárospatakon 1, Sátoraljaújhelyben pedig 7 kőfaragót írtak össze, miközben Tokaj-hegyalja üzemelő kőbányáinak száma jelentősen meghaladta ezt a számot. Bodrogkeresztúrtban, Sárospatakon – a két malomkő üzemen kívül is –, Szerencsen, Tarcalon, Tokajban több kőbánya működött, s bizonyos, hogy maga a kőfejtés, s a kőfaragó üzemek munkás létszámát együtt több százra lehet becsülni. Vagyis más „kővidékekhez” hasonlóan, a kőmunka ismerete is valóságos „népiparként” említhető évszázadokig a hegyaljai mezővárosok iparosok és az alsóbb társadalmi rétegének körében, ami a háttér bázisát adta mind a céhes ipar, mind az építési vállalkozók munkájának.³⁵ A kővel való bánni tudás a települések jó részén jószerevével elemi készség volt, a földrajzi feltételekhez való alkalmazkodás közönséges formája, ami – a többségnek bizonyára szezonálisan – kenyeret biztosított az egyéb tevékenységek mellett. A 18-19. században nőtt meg a kőbányák hasznosításának jelentősége, Magyarországon a 19-20. század fordulóján mintegy 2500 lelőhely szolgáltatott kőanyagot. A bányászatra és a kőmunkákra irányuló nagy volumenű, gyakran nemzetközi vándorlásra jó példa *Erdőbénye* kőmunkája: a lokális kőipar kifejlesztésében vándor olasz *kővágók* játszottak szerepet, a település legnagyobb hatású kőfaragója pedig a szlovák területről áttelepült, Olaszországban tanult *Skodak Cirill* volt.³⁶

Tájunkon külön említést érdemel a mecenzéfiak szerepe. A 18-19. században az abaúji Felső-Mecenzéfről bérmunkára levándorló németek (*mánták*) keze nyomán formálódott meg a hegyaljai szőlők arculata. Földmunkát, pince- és veremását, útépítést, csatornaépítést és különféle kőmunkákat végeztek, ők alakították ki a szőlőterületek vízlevezetését is.³⁷ Bencsik János finom megfigyelése, hogy a mecenzéfiak és a hozzájuk hasonló időszakos munkások, kisegítők, kapások lényegében önálló társadalmi réteget alkottak Tokaj – és a többi mezőváros – 18-19. századi társadalmában.³⁸ Ha hozzájuk számítjuk azt a nagyszámú bérmunkást – tiszántúli, abaúji magyarokat, de felföldi (szepességi) németeket valamint szlovákokat és ruszinokat is –, akik a rendkívül nagy munkaigényű hegyaljai szőlők jelentős munkaerő keresletét a tavaszi nyitástól a bor értékesítéséig évszázadokon át kiszolgálták, nem kétséges, hogy ezek a csoportot is jelentős szerephez jutottak a történeti táj ellátásában, akár az egyes kézműves tevékenységek formálásában.³⁹

³⁵ Az Eperjes-Tokaji-hegylánc déli, a Bodrog és a Hernád közé ékelődő részén, a Zempléni-hegység területén 9-10 millió évvel ezelőtt erős vulkáni tevékenység zajlott. Annak mind a kiömlési szakában, mind az utóvulkáni tevékenység idején különféle kőzetek keletkeztek, amelyekhez utóbb változatos ásványosság társult. Az itt élők a különböző korszakokban eltérő természeti anyagok használatát preferálták, amelyek jellemzői is voltak egy-egy korszak emberi tevékenységének. A keresztúri határban is bányásztak andezit kiömlési kőzetét évszázadokig építőként alkalmazták. A *Csonka-dűlő* és a *Kakas-hegy* riolittufája és a *Führer-bánya* trachit tufája könnyebben megmunkálható volt, de elég időtálló a lakóházak falazatához. A kőből épült, gyakran alapincézett paraszt-polgári lakóházak karakteres arculatot adtak a mezővárosnak. De a szőlőkben is évszázadokig találkoztak a kövekkel a helyben élők: a különféle méretű és anyagú kődarabok tömegével kerültek elő a talajmunkák során. Ezeket is használták építkezéshez, de kő teraszok, gátak, vízgyűjtő medencék is készültek belőle.

³⁶ Schafarzik 1904., Gasztonyi 2007. 289-294., Viga 1997. 483-485.

³⁷ Balassa 1959. 287-291.

³⁸ Bencsik 1993. 319-329.

³⁹ A hegyaljai szőlőmunkások vándorlásáról: Bodó 1979. 483., Udvari 1988. 48-61., Udvari 1989. 102-114., Udvari 1990. 38-46. A vándorlások interkulturális, interetnikus hatásairól összegzően: Viga 1990. 220-223.

Vagyis az előzőek nem csupán a kézművesség különböző szintjei közötti átjárást jelzik, hanem a munkaerő migrációjára is figyelmeztetnek. Tokaj-hegyalján ennek különös jelentősége volt, mert a nagy volumenű, kézi erővel végzett tevékenység a rendkívül nagy munkaigényű szőlőmunka konkurrensé is volt. A táji adottságokra épülő kőipar legjellemzőbb öröksége maga Tokaj-hegyalja mezővárosainak karakteres arcúata, amiben a regionális munkakultúra mellett összegzősnek mindazok a kulturális hatások is, amelyek ezt a történelmi tájat az elmúlt századok során érték.

A céhes ipar és a háziipar kapcsolódására a másik példát az élelmiszeripar területéről említtem, s arra igyekszem rámutatni, hogy a szervezett árucseré alkalmak, a vásárok és piacok miként lehettek meghajtói egy-egy mesterség működésének Tokaj-hegyalján. Relative kevés adat utal az ételkészítés szereplőire, akiknek pedig jelentős szerep juthatott a sokadalmak népének, de a vándormunkások csoportjainak ellátásában is. A *sütő/sütőasszony*, *zsemlesütő* „foglalkozást” ugyan említik a 16-17. századi források, s ismerjük például az erdőhorvati *perecsütők* történetét,⁴⁰ de bizonyosak lehetünk abban, hogy a regisztrált kézművesek tevékenységét ezen a téren (is) jelentős csoportok munkája egészíthette ki. A háziipar szerkezete szempontjából is lényeges, hogy abban nehezen választható el a saját célra tárgyat készítő, a közvetlenül piacra termelő és a felvásárlók közvetítésével értékesítésre termelő típusa, csoportja. Ezek a formák gyakran keverednek a mindenkori feltételeknek megfelelően. De utalni kell arra is, hogy egyes szolgáltatók tevékenysége a hegyaljai mezővárosokban és a környező tájak falvaiban jószerével háziiparszerű struktúrát mutat évszázadokon át (kenyérsütők, perecsütők, molnárok, mészárosok, stb.).

Bizonyos mértékben nyomjelzőnek tűnik az említett összefüggésben a *mézeskalácsosok* tevékenysége, ami évszázadokig összekapcsolódott a viaszgyertyamártás munkájával. A mézeskalács a 18-19. századra elveszítette korábbi vallásos, liturgikus díszítményeit, és – az édes tészta ünnepi jellege mellett – főként ajándék funkcióját, *vásárfia*, *búcsúfia* funkcióját őrizte meg leginkább. Tájunkon is főként a szervezett árucseréalkalmak, a vásárok és piacok portékája lehetett.⁴¹ A mesterséget korábban is jellemezte a céhen kívüli iparúzó nagy száma, s a 18-19. századi céheik leginkább „adminisztratív” központnak tűnnek a mesterség térszerkezetében. Tokaj-hegyalján Sátorajújhely, Tarcál, Tállya és Tokaj településen működtek céhek, Kassa központ szerepe alatt.⁴² A céhek megszűnése után, 1892-ben 16 mézeskalácsost regisztráltak Zemplén vármegyében: tájunkon Abaújszántón 1, Sátorajújhelyben 4, Tállyán 1, Tokajban pedig 4 iparost, ugyanezek az adatok szerepeltek az 1926-os címtárban is. (Abaújszántón és Tarcalon már nem dolgozott szakember a tárgyalt időszakokban.)⁴³ Úgy gondolom, hogy a regisztrált iparúzó munkája ezen a területen is kiegészült a sütőgetőkével, háziiparszerűen tevékenykedőkével, s nem volt merev határvonal a kézműves státusa és a háziiparosok között.

III. Tokaj-hegyalja háziiparáról

A fentiek alapján, az igazoltnak tűnik, hogy évszázadokon át milyen csatornákon áramlottak be a különféle nyersanyagok és háziipari termékek Tokaj-hegyalja településeire, annak megítélése azonban nehezebb, hogy a gyakran céhekbe tömörült kézművesek mellett – akik jellemzően maguk sem szakadtak el teljesen a mezőgazdaságtól, ill. a szőlőműveléstől –, a mezővárosi népesség különböző csoportjai maguk is részt vettek-e a háziipari tevékenységben. Ezt a mezővárosok társadalmi szerkezete nem zárta ki: a „nemtelen” jobbágy-parasztok csakúgy, mint a kapások, napszámosok, szakmányosok – az esztendő egy

⁴⁰ Bakó 1952. 416-437.

⁴¹ Weiner 1981.

⁴² Marozsán 2006. 244-250.

⁴³ Jekelfalussy 1892.

részeiben – kiegészíthették keresetüket tárgyalkotó tevékenységgel.⁴⁴ Rendelkezésre álltak ehhez a különféle nyersanyagok is: mind a jellemzően komplex gazdálkodást folytató településeik határában, a mezővárosok egy részének erdeiben, a vizek mentén, vagy a szomszédos tájakon.⁴⁵ A háziipari termékek előállítását a hegyaljai mezővárosok népessége által magam egyáltalán nem gondolom általánosnak,⁴⁶ mert kétséges, hogy ez a fajta tevékenység jövedelmezőbb lett volna a szőlő körül végzeteknél, vagy olyan szinten pótolhatta volna a Tisza túlszabályán, Szabolcs vármegyében a kenyérgabonáért végzett képzés aratást, hogy érdemes lett volna versenyezni a portékáit bizonyára tömegesen kínáló tájak népével.⁴⁷ A hegyaljai mezővárosok rendszeres vásárain, piacain, kereskedőinél, házaló árusainál vélhetően gazdaságosabb volt ezeket megvásárolni, mint az előállításukkal időt tölteni. A fából, vesszőből, nádból, gyékényből készült, jelentős részükben romlékony tárgyak rendszeres pótlásában szerepet kaphattak a Tokaj-hegyalján munkát vállaló vándormunkások is.

Mivel a különféle háziiparok által előállított tárgyak, eszközök egy része zömében régies technikákat, s jellemzően nehezen változó formákat őriznek, ugyanakkor az egyes tárgygenerációik rövid életűek, ritkák a korai példányaik, s csak feltételezhetjük, hogy elterjedésük éppen úgy a térség, hangsúlyosan Zemplén vármegye és Tokaj-Hegyalja áruforgalmát valamint táji-gazdasági kapcsolatait tükrözhetette, mint a céhes kézművesek készítményei. Ez vélhetően azt is jelenti, hogy a háziipari termékek elsősorban nem egy-egy parasztüzem önmaga számára előállított termékeit körvonalazzák, hanem általában a jobbra helyben rendelkezésre álló, vagy könnyen beszerezhető anyagokból különösebb szakképesítés nélkül, technikai specializációk révén létrehozott javak egészét. Ugyanakkor ez nem jelentette, hogy ezeket a tárgyakat, eszközöket mindenki maga állította volna elő a saját igényei szerint.⁴⁸ A recens gyűjtések – nem figyelmen kívül hagyva a háziipar jelentőségének csökkenését a polgárosulás folyamatában – leginkább a tárgykészítőknek és tárgyhasználóknak azt a kapcsolatát jelzik, amelyben a specialista a felhasználó *megrendelésére* dolgozik.⁴⁹ Általánosságban tapintható mindebben az a társadalmi folyamat is, ami a modernizáció során a háziiparos létformát folytatók marginalizálódását tükrözi. Ez akkor is igaz, ha a gyakoribb háziipari tevékenységeket az industrializáció nem szervezi meg hatékonyabb formákban, s azok jellemzően nem fejlődnek manufakturális szintre sem.⁵⁰ A történeti-néprajzi irodalom a különféle kézműves javakkal házalók tevékenységét nagy fontosságát és változatosságát hangsúlyozza, sajnálatosan kevés adatunk van azonban a Tokaj-Hegyalja területén házaló kereskedőkről, vagy szolgáltató vándoriparosokról (service nomádok), jóllehet a földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális feltételek történelmi környezete sugallja e szereplők jelentőségét.⁵¹ S természetesen, hangsúlyos jelentőséget kell tulajdonítanunk a térség szervezett kereskedelmének, a Hegyalja kereskedő csoportjainak, akiknek a szerepe vélhetően nem korlátozódott a borra, hanem generálták a szomszédos tájak közötti gazdasági kapcsolatok más területeit is. Mindez együtt sűrű szövetű, a mindennapi élet szükségleteinek és naptári ritmusának megfelelő lüktetésű kapcsolatrendszerrel telerakott, ami

⁴⁴ Bencsik 1993. 284-331.

⁴⁵ Frisnyák 2004. 156-163.

⁴⁶ Vö. Veres 1995. 131. skk.

⁴⁷ Molnár András 1799-es leírását közli: Udvari 1992. A tokaji zsellér családok – bizonyára hasonlóan a többi hegyaljai mezőváros szegénysége – az Alföldön végeztek képzés aratást, úgy szereztek meg a kenyérnek való századokon át. (A 18. század derekáig az aratórészt vámmentesen hozhatták át a Tisza hídon.) Bizonyos, hogy az élelemhiány miatt a közvetlen csere, a terménnyel való fizetés a belső forgalomban is szerepet játszott. Bencsik 1993a. 7.

⁴⁸ Domonkos 1991. 7. skk.

⁴⁹ Ezt erősítik például Csalog Zsolt tapasztalatai a gyékény- és vesszőmunkák kapcsán. Vö. Csalog 1962., Csalog 1963.

⁵⁰ Vö. Takács – Udvari 1989a.

⁵¹ Összegzően, bőséges irodalommal: Viga 1990. 147-159.

összetett módon befolyásolta a különféle földrajzi helyzetű és társadalmi státusú csoportok létformáját és műveltségének állapotát is.

A háziipar állította elő azoknak az eszközöknek az egész sorát, amelyek magát az árucserét kiszolgálták. A vásároló szekerekre vesszőből font *kas*, a különféle termékek szekéren vagy kézben, ill. háton való szállítását segítő, sokféle formájú és méretű, különféle anyagból készült *kosár*, *háti*-,⁵² és *kézikosarak*,⁵³ a szekérre rakott portékát védő, leginkább gyékényből fonott *ekhó*, az áruló sátor letakarását, és a portékának a talajra való kirakását segítő gyékénylapok éppen úgy ide sorolhatók, mint a tárolást és a mérést szolgáló dongás faedények jelentős része, vagy az áruszállításra is használt, gúzzsal kötött bödönök, fa puttonyok. A Bodrogköz és a Tisza mente falvaiban előszeretettel használták szállításra a kétfülű *gyékényszatyrokat*, például a halászok.⁵⁴ A 18-19. századi vásárok forrásanyaga szerint a bodrogközi falvak különféle háziipari termékeket: fűzfavessző kosarakat, gyékény lábtörelőket, szakajtókat, méhkasokat, a hegyköziek fa evőeszközöket és használati tárgyakat, teknőket, valamint mezőgazdasági faeszközöket hordtak a hegyaljai vásárookra és piacokra.⁵⁵

Egyes háziiparok ismerete és készsége ma is jelen van Tokaj-Hegyalja településeiben és a környező tájak falvaiban. Jószerével ma is minden településen élnek olyanok, akik tudnak kosarat kötni, gyékényt fonni, de ez a tudás csak piaci igény esetén alakul termelő tevékenységgé.⁵⁶ Tokajban 2011-ben a Máltai Szeretet Szolgálat égisze alatt létrejött vállalkozás tanít be munkanélküli fiatalokat a kosárkötésre. Az alábbiakban részben recens adatok és tárgyi emlékek alapján veszem számba az egyes háziipari tevékenységeket

1. Famunka

A fából készült háziipari készítmények esetében hangsúlyosan kell megemlékeznünk a Felföld és a magyar Alföld közötti gazdasági kapcsolatokról, arról, hogy a hegyvidék háziiparos falvainak nagyon sokféle készítménye jelent meg nagy távolságokról is Tokaj-Hegyalja térségében. Ennek oka részben a Tisza-völgy közismert kereskedelmi útvonala volt, de ezen kívül is számos adat szól a felföldi vármegyék népének hegyaljai kereskedelméről. Összegezve, kijelenthetjük, hogy Ung, Bereg és Máramaros megyék faiparának készítményei mellett, Felső-Borsod, ill. a Bükk vidék, valamint Kishont és Dél-Gömör készítményei is eljutottak térségünkbe a 18-19. század folyamán. Takács Péter és Udvari István meggyőzően igazolták, hogy a Tokaj-Hegyaljával szomszédos tájak népe a dongahasítástól és az abroncs vágástól a szőlőkaró hasításáig jelentős famunkával szolgált ki a történeti borvidék szőlőültetvényeit és borforgalmát. A vízrendezés előtt számolnunk kell ebben a vonatkozásban a vízjárta tájak galériaerdőinek, ártéri tölgyeseinek faanyag bázisával is. A háziiparos jobbágy-paraszt népesség famunkája jelentősen kiegészítette és kiszolgált a hegyaljai mezőváros faiparosainak tevékenységét.⁵⁷ Nem csak a szőlő és a bor igényére kell itt persze gondolnunk, hanem a gazdálkodás, az építészet és a lakáskultúra és a háztartás nagyon változatos kellékeire is, az építőfától és a zsindeletől az apró-cseprő konyhai eszközökig. *Hunfalvy János*, Gömör vármegye monográfusa 1867-ben részletezően írt arról,

⁵² A hátikosarak elterjedése Észak-Magyarországon kelet felé elérte a Bodrog vonalát. Vö. Paládi-Kovács 1973. 514., Zemplén vármegyében főként a hántolatlan fűzből fonott, teljesen kör alakú hátikosarakat használták. A Zempléni-hegység egyes falvaiban nem pántokkal, hanem kötéllel, hosszú kendővel vagy batyuzó ponyvába kötve vették a hátukra. Vö. Paládi-Kovács 2001. 884.

⁵³ Ide sorolható a leginkább hársfakéregből készített, leginkább a gyűjtögetett javak szállítására szolgáló *kazup*. Ember András sokat idézett 18. század végi leírása a sárospataki piac kapcsán „Hotykáról gombákat hordó *kuzupos*”-t említ. (Kiemelés tőlem.) Vö. Hosszú (szerk.) 1992. 158., Hőgye 1981. 96-97.

⁵⁴ Paládi-Kovács 2001. 884.

⁵⁵ Hőgye 1981. 94.

⁵⁶ A Taktaköz falvainak polgármesteri hivatalaiban ott vannak napjainkban is a mivesen elkészített gyékény dísz tárgyak.

⁵⁷ Takács – Udvari 1989., Takács - Udvari 1989a. 210-216., Összegzően: Viga 1990. 39., 44-45.

hogy a *Balog*, a *Ratkó* és a *Murány* völgyének felső részeiből – az erdővidéket főleg szlovákság lakta – fakészítmények, főleg fakanalak, rocskák, dézsák, kádak, hordóabroncsok, kosarak keltek útra, egyebek mellett a Tisza vidékére is. Mint jelzi, ezek előállítására a lakosságnak inkább mellék, mint rendes foglalkozása, s ezek a cikkek csak a téli hónapokban, más munka hiányában készültek.⁵⁸

Tokaj-hegyalja volt a felvevő területe a Zempléni-hegység kiterjedt erdőségeire települt fafeldolgozó iparnak is. Az elsődlegesen megmunkált fa egy részét a hegyaljai mezővárosokban dolgozták fel. A faipar telephelyei szakosodtak: pl. Göncön és Erdőbényén a hordókészítés, Tokajban a bárka-, csónak- és szekérgyártás, Sárospatakon és Sátoraljaújhelyben a bútorgyártás, a szőlőművelő falvakban pedig a karóhasítás volt a jellegadó ágazat.⁵⁹ A feudáliskorban több település szolgálatai közé tartozott, hogy szőlőkarót adott a földesúrnak.⁶⁰ A hegyközi *Hutákban*, *Kovácsvágáson*, *Pusztafaluban* és *Pálházán* eladásra faragtak különféle mezőgazdasági eszközöket, szőlőkarókat, hordódongákat, keréktalpakokat, küllőket és zsindeket, amelyek legfőbb vásárlója Tokaj-Hegyalja népessége volt.⁶¹ Zemplén vármegye erdővidékeinek faanyaga és fatermékei mellett, Tokaj és Hegyalja más felföldi vármegyék faanyagát, és háziipari termékeit is befogadta: a Tiszán jelentős forgalom zajlott például Máramaros, Ung és Bereg fenyőzsindeivel is.⁶²

A feudáliskor adatai és azok értelmezése egyértelműen jelzi, hogy a hegyaljai borászat meghatározó eszközei, a különféle hordók – és vélhetően az egyéb, különböző funkciójú boros faedények – készítője, a bodnár státusa a korábbi századokban lényegében nem vált el a földesúri szolgáltatásként vagy árutermelőként hordót készítő jobbágy-parasztokétól. A fa nyersanyagbázis rendelkezésre állt, s a bodnár iparosok társadalmi felemelkedésének okát elsősorban az eszközkészlet bővülésében és a Tokaj-Hegyalját is elérő német kézműves expanzióban kell keresnünk.⁶³ A bodnár mesterség önálló iparrá válása azonban vélhetően nem jelentette a „tanulatlan” borkötők és más faművesek gazdasági szerepének megszűnését.

Román János és Balassa Iván meggyőzően igazolták, hogy Tokaj-Hegyalja borászatát a hivatásos *bodnár* – újabban és ritkábban *kádár* – mesterek mellett a *kontárok*, ill. a falusi jobbágyok látták el hordókkal és dongás faedényekkel. Túl azon a fontos történeti problémán, hogy a faiparosok jogállása különböző volt, és sokféle gyakorlata élt századokon át egymás mellett az e munkához szükséges faanyag tulajdonlásának, felhasználásának és a vele kapcsolatos szolgáltatásoknak is,⁶⁴ ezen a helyen elsősorban azt hangsúlyozom, hogy a történeti borvidék effajta igényét – a belső készítő mellett – a környező erdővidékek népességének jelentős kézműves tevékenysége szolgálta ki. Pl., az Ondava mentén fekvő, közigazgatásilag Zemplén vármegyéhez tartozó *Abara* hordókészítőit a 19-20. század fordulóján a magyar háziipar törzskönyve is számon tartotta: adatai szerint 27 családfő üzte ezt a háziipart.⁶⁵ Az 1990-es évek elején végzett gyűjtőmunkám során az idősebb adatközlők még emlékeztek arra, hogy eleik a Bodrog mentén szekereztek le Tokaj-Hegyaljára az elkészült boroshordóikkal, amelyeknek ott mindig biztos piaca volt. Aligha tévedünk, ha két Ung megyei hordókészítő település – *Bés* és *Vaján* – háziiparosait is Tokaj-Hegyalja potenciális beszállítói közé soroljuk.⁶⁶ Nem lényegtelen persze megjegyezni, hogy Zemplén vármegye Trianon után Csehszlovákiához került részén, a mai Délkelet-Szlovákiában

⁵⁸ Hunfalvy 1867. 309-312.

⁵⁹ Frisnyák 1985. 102-104.

⁶⁰ Tokaj-Hegyalja 1614. évi szőlőrendtartása megszabta a forgalomba hozható szőlőkarók méretét, minőségét, és limitálta azok árát. Petercsák 1986. 234.

⁶¹ Petercsák 1981. 53., Petercsák 1982. 390-391.

⁶² Lehoczky Tivadar monográfiáját idézi: Cseri 1986. 207.

⁶³ Összegzően: Balassa 1991. 531-537. Lásd még: Román 1965. 50-53.

⁶⁴ Román 1966. 50. skk., Balassa 1991. 531-550.

⁶⁵ Kovács 1898. 42.

⁶⁶ Kovács 1898. 42.

jelentős, korai gyökerű szőlő- és borkultúra működött – egyebek között két, a 20. század elején Tokaj-Hegyalja történeti borvidékéhez sorolt településen (Szőlöske és Kistoronya), ami életben tartotta a térség házi faiparát az országhatár meghúzása után is.

2. Vesszőmunka

A vesszőmunka, a vessző *fonása* (kerítések, házfalak) és *kötése* (különbéle kosarak) nem szerveződött önálló iparággá, megmaradt a háziipar keretei között. A 16. század derekán azonban Keresztúr, Liszka, Tarcal, Tállya és Szerdahely urbáriumai *kaskötőket* említ. Sárospatak 1632. évi urbáriumában szerepel *Kathona Istvan kaskötő*, aki a mesterségével szolgál, amikor az megkívántatik.⁶⁷ 1772-ben a Bodrogköz, a Rétköz, s a Tisza mente falvai közül többen vallották (Báj, Berkesz, Tiszadob, Tiszaeszlár, Gáva), hogy a levágott fűzvesszőt a lakosok vagy maguk dolgozzák fel, vagy kérébe kötve hordják eladni Hegyaljára, Nyíregyházára, vagy le az Alföldre, hogy szekérkast, kerítést, sövényt, kapukat, kosarakat fonjanak belőle.⁶⁸ A fűzek, de részben a kőris, éger, s néhol a gyertyán vesszőinek nélkülözhetetlen szerep jutott a vízjárta területek és a víz menti népcsoportok életében. Nyár végén, ősz elején kezdődött a már érett vesszők szedése, amit kérébe, ill. kazlakba gyűjtöttek. Az építkezésben való alkalmazása – házfalak, kerítések, kapuk, csűrök, méhesek – mellett, szekérkasok, saroglyák, kosarak és különféle tároló alkalmatosságok, halászeszközök (varsák, tapogatók, haltartók, a rekesztő halászat vesszőfonatai), gyümölcsaszalók és méhkasok készültek belőle.⁶⁹ A Tisza és a Bodrog mentén csakúgy, mint a Tice és a Karcsa mente falvaiban elterjedt háziipar volt a *vesszőfonás*, amit a 20. század második felében már főleg cigányok gyakoroltak. A különféle kézikosarak mellett, pl. Perbenyikből nagy számban kerültek ki a vesszőből készült székek, asztalok, kerti bútorok is. A vesszőseprűt és a kézikosarat szinte minden településen megfonták, a Taktaköz és a Közép-Tisza-vidék népe azonban a szomszédos tájakon is kereskedett a kosaraival.

A témakörben készült összegzések jól körvonalazzák azt a tagolódást, ami a különféle vesszőfonatok és eszközök készítésének, technikai és regionális változatainak elterjedését okozza. A ránk maradt tárgyi anyag nem elegendő annak elemzéséhez, hogy Tokaj-Hegyalja ilyen használati tárgyainak, eszközeinek voltak-e sajátos helyi formái, vagy egészükben szervesültek a környező tájak népének hasonló készítményeivel, lévén azok többségükben az ő készítményeik. Ha Zemplén vármegye tagolt földrajzi és etnikai-kulturális tagolódására gondolunk, akkor mind a háziiparosok, mind pedig az általuk készített javak felhasználói esetében interkulturális kapcsolatokat feltételezhetünk.⁷⁰ Csalog Zsolt kiváló tanulmányai mind az anyag történeti vonatkozásaiban, mind tipológiájában tágabb összefüggéseket igazol, az újabb feldolgozások is a technikai korai ismeretét jelzik.⁷¹ A formák és a funkciók révén formai hasonlóságok mutathatók ki pl. a vesszőmunka és a gyékénymunka termékei között, s nem elhanyagolható az sem, hogy mindkettő organikusan kapcsolódhatott a mezőgazdaság (pl. dinnye-, dohány- és zöldségkertészet), a különféle kézműiparok (pl. kőfaragás), s egészében a szállítás és a kereskedelem területéhez. Ezek a kapcsolódások sajátos igényt fogalmaztak meg a háziiparok számára, alkalmanként – pl. a vasúti szállítás révén a 19-20. század fordulójától – az egyes készítő központok rövidebb-hosszabb idejű felvirágzását eredményezhették.

A kosárfonás a szőlőtermelés, a szőlő- és gyümölcskivitel segédeszközeként virágzott fel a 19. század végén.⁷² A 19-20. század fordulójának összesítő törzskönyve külön említi

⁶⁷ Román 1965. 63-64., Román 1966. 615-617., Makkai 1954. 183.

⁶⁸ Takács – Udvari 1989a. 218.

⁶⁹ Tuba 2008. 652.

⁷⁰ Udvari 1988. 48.

⁷¹ Csalog 1962., Csalog 1963., Kerekes 2011.

⁷² Ráth 1898. 8.

Bodroghalász (Petrahó) kosárfonó háziiparát, ami azonban – mindössze 5 család közreműködésével – nem tűnik túl jelentősnek *Sárospatak* és *Sátoraljaújhely* 50-50 vesszőipart űző családjához képest. Az utóbbiak – Újhelyben főleg gyümölcskosarakat készítettek – bizonyára a piacozás, szőlő- és gyümölcskereskedelem szolgálatában álltak. *Tokajban* 6 vesszőfonó családfőt említ a forrás, a településen 19. század végén kosárfonó iskolát létesített a kereskedelmi minisztérium.⁷³ A 20. század második felében főleg főzött és hasított vesszőből állítottak elő igényesebb kosarakat, kerti bútorokat és dísz tárgyakat. A két háború közötti időszakban virágzott fel *Tiszaladány* vesszőipara, ami a zöldvessző fonásán alapult.

Dankó Imre 1950-es évek derekán kelt leírása szerint, régebben a sárospataki hetipiacon a zöldségpiac kiegészítője volt a *kosárpiac*. Fűzfavesszőből kötött kasok, kosarak mellett, igényesebb, hántolt vesszőből kötött *kari kosarak* rendszeresen kaphatók voltak a szerdai piacokon. Ezeket pataki, halászi és olaszi háziiparosok készítették és árulták. A kari kosarat alkalmanként a *zajda* kötésére is ráakasztották, némiképp ellensúlyozva a háti teher súlyát.⁷⁴

A vesszőből font kerítések, a kukorica kasok, az aszalók és a gazdaság és háztartás egyéb eszközei és tárgyai, a varsák, tapogatók, haltartók és más halászeszközök az alapját és előzményét is jelenthették a 20. század vesszőiparának. A piacra szánt portékák minősége azonban igényesebb volt a saját használatra szántnál. A korábbi formák és funkciók az újabb igények mentén bővültek: a második világháború után – a kerékpárokkal és a kerékpáron való szállítással – terjedtek el, pl. a jármű hátsó kerekénél fém keretben felfüggesztett kosár párok, amelyeket a vörös és a fehér színű vessző alkalmazásával, csikkel díszíthettek.

3. Nád, sás és gyékény feldolgozás

A gyékénymunka kapcsán a magyar néprajz kézikönyve arról ír, hogy az ármentesítések előtt a szabályozatlan folyók ártere valamint a Hanság számos település szegényparasztságának adott kenyeret a gyékénymunka révén. A gyékénytermő területek a vízrendezést követően jelentősen beszűkültek: csak a gátak közé szorított alföldi folyók holtágaiban, valamint a tavak (Kis-Balaton, Fertő) és vízállások szélén lehetett gyékényt vágni. A gyékényes háziipar helyenkénti fennmaradását azzal magyarázza, hogy egyes településeken (Zemplén vármegyében ilyen volt Cigánd) a föld szűke vagy a rossz termőföldek konzerválták ezt a kézműves tevékenységet, és több példát említ arra is, hogy a gyékényes falvak népe nem a saját határában, hanem más falvak, akár szomszédos tájak területén szerezte be a munkájához szükséges nyersanyagot.⁷⁵ Magam ezeket az összefüggéseket árnyaltabbnak gondolom, és – gazdasági, társadalmi és kulturális megfontolásokból – semmiképpen nem tartom automatikusnak a gyékényes területek és gyékényfonó/szövő háziipar volumene közötti kapcsolatot. Ahogyan azt sem hiszem, hogy a paraszti autarchia felől egyforma út vezetne a piacra termelés és a kereskedelem irányába minden paraszti közösségben.

A gyékénymunka – *szövés* és *kötés* – a feudáliskorban is valóságos „népipar” lehetett, s a későbbiekben sem vált önálló foglalkozássá. Ezzel együtt, Bodrogkeresztúr 1565. évi urbáriumában *Paulus Zagyorketeo*, Patak 1632. évi urbáriumának jobbágy névsorában *Gyeken Szövő Andras* (4 ökrös jobbágy, Feő Biro) szerepel, s van nyoma a gyékényszövésnek Erdőhorváti forrásaiban is.⁷⁶ Az 1772-ben Zemplén vármegyében felvett úrbéri bevallások között a gyékény hasznosításáról említést tesznek *Harkány*, *Bekecs*, *Lúc*, *Taktaszada*, *Kesznyéten*, a *Bodrogközben Nagygyéres*, *Kiskövesd*, *Ricse* és *Szomotor* lakói, de csak úgy,

⁷³ Ráth 1898. 7., Kovács 1898. 52.

⁷⁴ Dankó 1977. 34-35.

⁷⁵ Összegzően: Juhász 1991. 475. Az újabb irodalomból: Kerekes 2011. 5-42.

⁷⁶ Román 1965. 63-64., Román 1966. 615-617.

hogy tüzelésre, házfedelezésre, kerítések, rekesztések készítésére használják. Volt azonban néhány település, melynek lakói kifejezetten azt vallották, hogy gyékény készítményeikkel kereskedni szoktak: *Nagycigánd*, *Kiscigánd*, *Láca* és *Semjén*. Az első kettő a földesurának is gyékényt szőtt zsák helyett, *Kisrozvágyról* pedig Újhelybe jártak árulni a megszőtt gyékényüket.⁷⁷ Fényes Elek szerint Bodrogolaszi lakosai a 19. század első felében „...gyékények csinálásában és házak fedelezésében igen ügyesek” voltak.⁷⁸ Zemplén vármegyében a vízrendezés utáni időszakban is jelentős volt a gyékényfonás, s újabb települések szakosodtak erre a munkára: a mocsaras, vízállásos területek közönséges növényéből az ügyes kezek sokféle tárgyat állítottak elő. A gazdaság és az árucserre szempontjából is nagy fontosságú volt a *gyékény* (*széleslevelű* vagy *bodnározó gyékény* – *Typha latifolia* és *keskenylevelű gyékény* – *Typha angustifolia*) gyűjtése és felhasználása. A bodnározó gyékényt – mint a neve is jelzi – hordók tömítésére használták Tokaj-Hegyalján is. A 19-20. század fordulóján a Bodrogközben *Kis-Cigánd* és *Nagy-Cigánd* valamint *Kisgéres* (Maly Horeš) népe még nagyban gyakorolta a gyékényszövés háziipari munkáját. (Az utóbbi sokáig szigorú endogámiáját tréfásan azzal magyarázzák, hogy a gyékényszövés tudománya ne kerüljön ki a faluból.) A 19. század végén Zemplén vármegyében még mintegy 900 embert foglalkoztatott a gyékény háziipar.⁷⁹ Nagy-Cigándon 350, Kis-Cigándon 360, Kisgéresben pedig 120 családfő űzte ezt a tevékenységet. A géresiek gyékényfonatait használták, pl. Erdőbényén a kőfaragók: a kiszáradás ellen takarták le velük a kőlapokat. De ők fonták a ladmaci meszes szekereket borító gyékénytakarókat is.⁸⁰ A cigándiak gyakran a Rétköz falvaiban szereztek be a háziipari munkájukhoz szükséges gyékényt. A különféle takaróknak használt gyékénylapok, ágyelők, falvédők szövetei éppen úgy eljutottak a szomszédos tájakra, mint a gyékény szakajtók, méhkasok, lábtörlők, szatyrok, kanalasok, kenyértartók, lisztes és tojásos kosárcák. A gyékénytakarókat szekerekre és vásározásra, gabonaszárításra és gyümölcsaszalásra is alkalmazták.⁸¹ A gyékényből készült méhkasok készítésében az Ondava mente települései, a többségében magyar településekből magyar nyelvű szigetté váló *Hardicsa* (Zemplínske Hradište) és környéke, különösen *Málca* (Malčice) jeleskedett, s nem kétséges, hogy termékeik Trianont megelőzően – hasonlóan a vidék boroshordóihoz – eljutottak a Tisza és a Bodrog összefolyásának vidékéig. Bencsik János egy tanulmányában 18. század végi tokaji számadásokból idéz, adatai egyebek mellett a cigándiak gyékénnyel való kereskedelmét igazolják: „Czigándi lakostul Szabó Mihálytul vettem négy gyékényt...” (1781), „Cigándi lakostól Téglási Jánostul...3 gyékényt vettem...” (1784).⁸² A Tisza mentén *Mezőzombor* (palacktokok és lábtörlők), a taktaközi *Szada* (lábtörlők és méhkasok) és *Tiszalúc* (gyékénykosarak) voltak a gyékényfeldolgozó háziipar központjai a 19-20. század fordulóján. Intenzív forgalom zajlott a gyékényből készített eszközökkel a hegyaljai piacokon és sokadalmakban a 18. század 70-es éveiben a Tisza túlsópartjáról, Szabolcs vármegyéből is. A berencsi gyékényponyva még a 20. század elején is keresett cikk volt Tokaj, Tállya és Keresztúr vásáraiban. Fontos megjegyezni, hogy a berencsiek nem a saját határukon vágható gyékényből szöttek ponyvát, hanem Demecserben, Gégényben és Tiszakanyáron szereztek be

⁷⁷ Takács – Udvari 1989a. 219-220.

⁷⁸ Kovács 1898. 59., Fényes munkáját idézi: Cseri 1986. 217.

⁷⁹ Kovács 1898. 17., 57-58. A 18. század derekán a bodrogközi Láca, Semjén és Kisrozvágy lakói is kereskedtek a gyékényszövettel. Vö. Takács – Udvari 1989. 218-221.

⁸⁰ Viga 1996. 141.

⁸¹ Gönyey 1929. 109-112., Páll 1986. 161. Vö. Kiss 1961. 121., 176., 300., 355., 370.

⁸² Bencsik 1988. 187. 13. jegyzet. Megjegyzem, hogy Kiscigánd és Nagycigánd 18. század végi összeírásaiban ezek a nevek nem szerepelnek. Téglás vezetéknevű volt (Kiscigánd, 1773: Téglás György, 1785: Téglás György és Mihály, 1798: Téglás György), Szabó vezetéknevű pedig egyáltalán nem szerepelt. Vö.: Hajdú 1997. 2. számú mellékletekben.

a hozzávalót. Az utóbbi nyersanyagbázisa volt a cigándiak gyékénymunkájának is.⁸³ A Taktaköz falvainak lakói a 18. század második felében azt vallották, hogy az épületek fedéséhez csakúgy, mint a tüzeléshez – akár eladásra is – gyékényt, sást, a füzesekből pedig vesszőt vághattak, ami a háziipar nyersanyagbázisára is utal.⁸⁴ A vessző, a nád, a gyékény hagyományos alapanyaga volt a Tokaj-Hegyalját körülvevő, egykor vízjárta tájak népi építészetének és lakáskultúrájának is.⁸⁵

Azt nem tudjuk, hogy a vízrendezés előtt elegendő volt-e a nagyobb létszámú, gyékény háziiparral foglalkozó „központok” nyersanyag bázisa a feldolgozó munkához, vagy a gyékényben gazdag területek a vízrendezés előtt is vándorlásra készítették a feldolgozókat, tekintettel arra is, hogy nem minden gyékényfajta egyformán alkalmas a fonásra/szövésre. A fentiek azt igazolják, hogy a háziipari tevékenység akár több generáción keresztül jelentős gazdasági tényező maradhatott egy táj népének életében. Az, hogy a vízjárta tájak – esetünkben a Bodrogtörzs mellett a szomszédos Rétközre is gondolhatunk – a nyersanyag bázis szempontjából hasonló adottságú, és többé-kevésbé hasonlóan rossz társadalmi szerkezetű települései közül csak egyesek szakosodnak a gyékénymunkára, nem magyarázható egyszerűen a paraszti társadalom egészségtelen birtokstruktúrájával. A főként női munkában konzerválódó tradíciót bizonyára az értékesítés lehetőségei tartották életben, különös tekintettel arra, hogy mind a Bodrogtörzs, mind a Rétköz gazdasági szimbiózisban létezett az eltérő adottságú Tokaj-Hegyalja mezővárosi parasztpolgáiraival és kézműveseivel. Bizonyára a második világháború utáni társadalmi változások és az értékesítési feltételek adnak magyarázatot arra, hogy a Bodrogtörzsben az 1960-as években lényegében megszűnt a gyékénymunka, és a korábbi háziipari központokban nem szerveződnek meg a háziipari szövetkezetek.⁸⁶

A nád (*Phragmites australis*) a 19. század derekán még 2,5 millió k. h. területet foglalt el a történelmi Magyarországból. A vízrendezés előtt a vízjárta térségek fontos növénye volt, aminek szerepe csak nőtt az erdőterületek csökkenésével, ill. a fa árának növekedésével.⁸⁷ Termőhelyei a vízrendezésekkel átrendeződtek és szűkültek, s gazdasági jelentőségét is csökkentette, hogy a tájunkon nem nagy, összefüggő területeken nő, hanem széttagoltan, foltszerűen. Ennek elsősorban vízrajzi okai vannak: a legjobb minőségű nád 80-150 cm-es vízmélységnél fejlődik, a 2 m-nél mélyebb vízben viszont egyáltalán nem fordul elő.⁸⁸ A levágott és csomókban megszáritott nádat sokféle módon hasznosították: az építkezéseknél használták, s készítettek belőle bútorokat, kanalat, villát, nádsípot. A 16-17. században a szövőszekek alkatrészeit előállító *bordások* szerepelnek Újhely (1554), Kenézlő (1567), Jesztreb (1554), Újlak (1600) és Szerdahely (1672) irataiban.⁸⁹

A bodrogtörzsi és a taktaközi *kötösás* (*Carex elata*), valamint a magasra növényöző mocsári sás (*Carex acutiformis*) – ún. *hosszúfü*, *kötőfü* – keresett volt a szőlővidékek, főleg Tokaj-Hegyalja mezővárosi piacain. A rafia használata előtt tömegesen alkalmazták a szőlőkötözésre, s rendszeres kereskedelem folyt vele a Bodrogtörzs irányából.⁹⁰ Zemplén vármegye 1641-ben szabályozta az árát, mivel korábban rendre előfordult, hogy a nyers kötőfüvet 3-6 dénárért adták szekerenként. 1641-től a nyers fü árát 4 dénár, a szárazé pedig

⁸³ Páll 1986. 159-160., Páll 1988. 65. Vö. Kiss 1961. 330., 370. A cigándiak gyékénymunkájához vö. még: Kántor 1929. 113.

⁸⁴ Páll 1986a. 106.

⁸⁵ Vö. például: Petercsák 1986a. 116-119.

⁸⁶ Juhász 1991. 475. A háziiparok nyersanyagbázisának kérdéséhez: Viga 2014. 153-165.

⁸⁷ Balassa 1975. 30. skk., Frisnyák 2004. 156. Galgóczy Károly adatait idézi Cseri Miklós, aki részletezően foglalkozott a nádnak a népi építészetbeli szerepével, és a kapcsolatos kereskedelemmel. Vö. Cseri 1986. 216-218.

⁸⁸ Tuba 2008. 649.

⁸⁹ Román 1965. 64.

⁹⁰ Takács 2005. 232., Tuba 2008. 651.

legfeljebb 8 volt, mivel azonban Bényére, Tolcsvára és Horvátiba messziről, a Bodrogbölcstől kellett a hegyek közé szekerezni, a megállapított ár kétszeresét kérhették el érte.⁹¹ Az 1770-es években tucatnyi Szabolcs megyei helység lakói vitték a hegyaljai piacokra a tavasszal megszedett kötösást. A tokajiak maguk is átjártak abban az időben Tímár határába: ők szedték le a szőlőkötöző anyagot, mert a helybeliek nem foglalkoztak a gyűjtésével.⁹²

4. Szövő – fonó háziipar

A rostnövények termesztése és feldolgozása évszázadokon át hozzátartozott a térség jobbágy-parasztjainak tevékenységéhez. Takács Péter és Udvari István a 18. század hetvenes éveinek adatbázisán meggyőzően igazolta, hogy a rostfeldolgozás – kiegészülve a gyapjú feldolgozásával – nem maradt meg az önellátás szintjén, s a feleslegként előállított vásznat, zsákokat, köteleket csakúgy, mint a változatos gyapjúkészítményeket piacokon, vásárokon értékesítették. Számításaik szerint Zemplén vármegye 452 falujából 354-ben a kender, 76-ban a len termesztése dominált. 168 községben a juhtenyésztésnek volt szerepe: Felső-Zemplénben mintegy félszáz településen foglalkoztak a posztó kallásával, fehér posztó vagy daróc készítésével. *Töketerebes* lakosai a mezőváros haszonvételi forrásaként említették, hogy a vásznat nem csak saját szükségletre, hanem eladásra is készítik.⁹³

A paraszti háziipar domináns ágazata a későbbiekben is működött, sokfelé egészen az 1950-es évekig, a közös gazdálkodás bevezetéséig. Mind a rostanyag beszerzéséhez – pl. a részért dolgozó hegyvidéki és bodrogbölcsti kendervágó asszonyok periodikus vándorlása –, mind a készítmények értékesítéséhez jelentős forgalom társult, aminek szerepe volt a különféle új anyagfajták, készítmények és díszítmények elterjedésében is.⁹⁴

A magyar háziipar törzskönyve Zemplén vármegyében csak *Kis-Cigándot* sorolja (60 fővel) a jelentős textilkészítő háziipar művelői közé: takarókat, pokrócokat szőttek. A vászonszövő központja volt a 19. század végén is *Töketerebes* (Třebišov), ahol a szóban forgó forrás lajstroma 1400 (!), a szövő-fonó háziipart űző családfőt említ.⁹⁵ De jelentős volt ez a tevékenység a Hegyaljával szomszédos tájakon is: például a Taktaközben – Tardos és Ladány kivételével – mindenütt megtermett a kender, s a házilag feldolgozott rostjából szőtt javak értékesíthetők voltak Tokaj-Hegyalján.⁹⁶ A magyar népművészet egésze szempontjából kiemelt figyelmet érdemel a Bodrogbölcstől textilmunkája, aminek ugyancsak számos táji kapcsolódása figyelhető meg.⁹⁷

A fentiek természetesen nem pótolhatják ennek az egész tematikának a további részletező vizsgálatát. Sajnálatos módon, a gyűjteményekben ránk maradt textíliák csak töredékes kép rekonstruálását teszik lehetővé a megelőző évszázad háztartási textiljeiről, azok felhasználásának több területe talán már mindörökre homályba vész. A legáltalánosabb, legelterjedtebb háziipari tevékenység alapvető vonásait persze ismerjük, de éppen a történeti forrásokban való felbukkanásuk indukál rendre újabb kérdéseket.⁹⁸

5. Fazekasság

Zemplén vármegye folyó menti agyagbányái, az agyagkitermelő gödrök jelentős agyagművességet tartottak el az elmúlt évszázadok során. A 16-17. században még egy sor településen dolgoztak fazekasok: Patak, Újhely, Keresztúr, Erdőbénye, Liszka, Tállya, Tokaj, Homonna, Ardó, Vámosújfalú, Szegi, Ond, Hernádnémeti, Szerdahely, Kenézlő,

⁹¹ Román 1965. 54.

⁹² Páll 1988. 64-65.

⁹³ Takács – Udvari 1989a. 202-206.

⁹⁴ Dobrossy – Fügedi 1982. 395-407., Fügedi 1986. 197-203.

⁹⁵ Kovács 1898. 79.

⁹⁶ Kovács 1941., Takács 2005. 230.

⁹⁷ Kántor 1961., Barathy 1971., Siska 1986.

⁹⁸ Vö. például: Bencsik 1993a.

Királyhelmece, Kisgéres, Nagygéres, Gercsely, Nagytoronya, Sztancs, Upor, Deregnyő, Pazdics, Kelcse, Kosaróc, Bosnyica és Solobin, tálások pedig Patak, Újhely, Olaszliszka, Tokaj, Ardó, Szerdahely, Karos, Jesztreb, Ladamóc közösségeiben. Román János hívta fel a figyelmet arra, hogy az említett korszakban végig követhető a háziipar jellegű agyagművesség mezővárosi céhes iparrá válása, ezzel párhuzamosan néhány településre történő koncentrálódása.⁹⁹ A 18. század derekán Pazdics úrbéri bevallása utalt arra, hogy határukban „olyan föld van, amelyből jó fazekak égethetők”, de azt is jelzik, hogy annak hasznosítására „iparosok” is vannak a településen.¹⁰⁰

A 19-20. század fordulóján a háziipar törzskönyve *Sárospatakon* 26 családfőt említ, akik fazekas edények készítésével foglalkoznak.¹⁰¹ Ráth Károly az Ezredéves kiállítás kapcsán utal rá, hogy voltak kiállítók, „a kik maguk a termelők és bizonyos tekintetben a kisipar körébe is tartoznak, de készítményük népies jellegénél fogva a háziipari csoportban foglaltak helyet”. Ilyenek a sárospataki fazekasok is.¹⁰²

6. A háziipar néhány további jellemzője

Tokaj-Hegyalja és a környező tájak háziiparának recens feltárása adóssága a kutatásnak, s nem kizárt, hogy számos részletében már az is marad. A különféle háziiparok a kereslet hiányában fokozatosan kikoptak az emberi tevékenységből, időszakos újra felfedezésük és a felvirágoztatásukra tett kísérletek pedig – megőrizve a régies anyagok, eszközök és technikák nagy részét – funkcionálisan új keretekbe illeszkedik. Az szembetűnő, hogy az archaikus formák újra felfedezése és elterjedése lényegesen jellemzőbb, mint a polgári, ill. polgárosuló ízlés által létrehozott újabbaké. Mindez azonban nem akadályozza, hogy a háziiparok 20. századi történetjére vonatkozóan néhány fontos összefüggésre utaljunk, ami akár a problematika korábbi történetjének jellemzőire is rávilágít.¹⁰³

a.) A történeti borvidéken és a környező tájakon a háziipar a 20. században alapvetően összefüggött az egyes települések szociális állapotával valamint az értékesítési lehetőségekkel. A rossz birtokstruktúra a nincstelen és a kiscsere népeiséget rákényszerítette az időszakos vándormunkára és a háziipari tevékenységre, s a Tisza mente, a Bodroghöz, a Rétköz és a Taktaköz szinte minden településén élt például a kosárfonás. (A gyékényfeldolgozás szerepe nem volt már igazán jelentős.) A különféle háziiparok 20. század második felében lezajlott visszaeséséhez – a gyáripari termékek általánossá válása mellett – az is hozzájárult, hogy az alsóbb társadalmi rétegek jelentős része elhagyta a mezőgazdaságot: az iparban, közlekedésben és szállításban, falujukon kívül vállaltak munkát. Ezzel párhuzamosan a háziipar a falvak marginális helyzetben élő csoportjaira, leginkább a cigányságra maradt, s a rendszeres piacozást, a tömeges értékesítési lehetőséget a megrendelésre való alkalmi tárgykészítés váltotta fel.

Tanulságos a Tokajjal szomszédos Tiszaladány háziiparának példája.¹⁰⁴ A település mezőgazdasági népességének 1941-ben kb. harmada volt mezőgazdasági cseléd, gazdasági munkás vagy napszámos, a mezőgazdasági termelőknek 1941-ben több mint 90 %-a, a földosztást követően pedig csaknem 90 %-a 10 kh. alatti területen gazdálkodott, és a mezőgazdasági munkák őszi befejezését követően háziiparral igyekezett kiegészíteni jövedelmét.¹⁰⁵ A parasztemberek kosarat kötöttek, a gyékénymunkát főleg a cigányasszonyok

⁹⁹ Román 1965. 27., Román 1966. 615-617. Az agyag lelőhelyekhez lásd még: Frisnyák 2004. 163.

¹⁰⁰ Takács – Udvari 1989a. 216.

¹⁰¹ Kovács 1898. 64.

¹⁰² Ráth 1898. 15.

¹⁰³ Nincs összegyűjtve a különféle termelői csoportok, szövetkezetek dokumentumanyaga sem, azok birtoklói nem is szívesen adják ki kezükből ezeket az iratokat.

¹⁰⁴ Lapis László alaposan leírta a vesszőipar szókincsét, annak történetjére is számos összefüggésben utalva. Vö. Lapis 1976.

¹⁰⁵ Varga (szerk.) 1970. 607.

végezték. A vesszőfonás fellendüléséhez az 1920-as évektől a nyersanyagbázis átalakulása nagymértékben hozzájárult: kezdetben a Tisza túlszárnyjáról, a tiszalöki Szirmay birtokról szerezték be az igényesebb munkát lehetővé tevő nemes amerikai fűz vesszőt, amit aztán fokozatosan meghonosítottak helyben is. A tiszalöki fűzesek még a második világháborút követően, a grófi birtok felparcellázása után is jelentős nyersanyagbázist képeztek. Nyár végére szinte egy szál vessző nem maradt a saját határukon sem, mert jószerevével minden háznál foglalkoztak a kosárárással, ezért augusztus derekától mindenki igyekezett gondoskodni a szükséges nyersanyagról. A tiszaladányiak vesszőmunkájának virágzását a biztos értékesítés tette lehetővé: a tokaji piacon és a vasútállomás körül biztonsággal tudták eladni a portékájukat. Adatközlőm szerint, kicsi gyerekkorától ismerkedett – a nagyobbak munkájából lehulló anyagból – a kosárárással, és 7-8 éves korában az első maga készített kosár árából kapott ruhát szüleitől a vásárral.¹⁰⁶ A piacokon főleg karos kosarakat és különféle méretű, 20 – 40 coll felső átmérőjű munkakosarakat adtak el, az utóbbiakat igényelte Tokaj-Hegyalja szőlőjének és gyümölcsének értékesítése és vasúti szállítása is. A ladányiak nem készítettek vesszőbútorokat – még kosaraik piacának elvesztésekor sem –, azt másfajta tevékenységnek tartják, mint a kosárárást, és nem vonzotta őket Tokaj időről időre újjászülető bútorkészítő vesszőipara sem. Ma már csak néhányan foglalkoznak Tiszaladányban a kosárárással, de készítményeiket nem maguk árúsítják: egy nyíregyházi cigány kereskedő vásárolja fel azokat.

A tiszalöki erőmű építése és más munkalehetőségek az 1950-es évek első felében már felszívták a falu népességének egy részét, de hozzájárult a háziipar megszűnéséhez a tokaji értékesítési lehetőség elvesztése, ill. a vasúti áruszállítás korábbi kosár igényének elmaradása is.

b.) Bár az időszakos divatok hozzájárulnak a háziipar felvirágzásához, mint fentebb már utaltam rá, a nyersanyagok és a funkciók változatlanlansága a háziipari készítmények formai stabilitását eredményezte. Megfigyelhető persze alkalmanként az új funkciók megjelenése, a formai innovációk szerepe, jellemzően azonban mégiscsak arról van szó, hogy a zömmel helyben előforduló nyersanyagokat háziipari keretek között feldolgozó akár századokon át nagy vonalakban ugyanazt a manuális munkát végzik, s az egyes tevékenységeknek akár generációkon át történő szüneteltetése után is ugyanazokhoz az anyagokhoz és technikákhoz fordulnak. A megrendelésre dolgozó vagy piacozó háziiparos tevékenysége a különféle munkákra szakosodott települések esetében a közösségi tradíció része, sok tekintetben az által kontrollált. Az igények kopásával azonban ez egyre inkább az egyén irányultságát tükrözi, s a keresletet is gyakran a megszokott formák megváltoztatásával találhatja meg. Bár a háziiparok – különösen a vessző- és gyékénymunka – manuális ismerete akár többgenerációs szünetek után is alkalmazható, szinte búvárpatakként van jelen a falvak tradíciójában, újrafogalmazása ma is jellemzően szociális problémák hatására figyelhető meg. (Más kérdés, hogy az újjászervezők a természetes nyersanyagok modern kori prioritását hangsúlyozzák.) Azok a szervezett formák, amelyek a lokális tradíció megújítását, jellemzően gazdasági-társadalmi szerepének növelését célozzák, többnyire a régies funkcióból és formából nőnek ki, de életképes keresletet jellemzően annak elhagyásával nyernek. (Pl. a vesszőfonó műhelyek főzött, hasított nyersanyagából készülő kerti bútorok, virágtartók, olykor nem igazán funkcionális lakásdíszek.) A gazdasági funkcióban használt készítmények formáját a funkció praktikuma határozza meg, szemben például a háztartás kellékeivel. Az újabb készítmények nem ritkán diszfunkcionálisak a formával: gondoljunk a vesszőből vagy gyékényből font „vázák”, különféle „tároló eszközök” példájára. A technikában és a formában gyakori a párhuzamosság a különféle anyagok esetén: a len és a kender, a vessző és a gyékény, a fa és a fém olykor komplementer módon jelennek meg, mindegyik a maga történeti folyamatába ágyazva.

¹⁰⁶ Csigai Gusztáv (szül. 1932), Tiszaladány.

Az előzőek azt igazolják, hogy a háziiparok sem egyszerűen a nyersanyag és az annak feldolgozására szakosodott, jobbra szegényebb sorsú specialisták lokális találkozási során emelkedtek önálló gazdasági ággá, nem egyszerűen a lokális tradíció a meghatározójuk: abban számos gazdasági, társadalmi és kulturális hatás együttállása is megnyilvánult. Nem jelenségekről van szó, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet, a vándorlás, a tárgy-történet, és számos más terület komplex folyamatairól. A 19. század végétől – a kereskedelem és a közlekedés fejlődésével – a háziipari készítmények forgalmában egyre inkább a piaci szempontok érvényesültek, amiben a készítő központok földrajzi helyzetének, az értékesítés helyének és a szállításnak mind meghatározóbb szerep jutott.¹⁰⁷ Az önellátás szintjén a helyi nyersanyagok feldolgozásának elemi tudása lényegesen könnyebben aktualizálható, mint egy-egy faluközösség jelentősebb csoportjainak ez irányú szakosodása. A piac, az értékesítés lehetősége elsődleges szempont, s nem véletlen, hogy ebben a vonatkozásban a források akár két-három évszázadon keresztül igazolják a tárgykészítők és a tárgyhasználók generációinak kapcsolatát, az egyébként relatíve egyszerűen aktualizálható technika, tudás átadását-átvételét.

Az előzőek nem annyira a táj és a kultúrában élő ember viszonyát árnyalják, sokkal inkább azt jelzik, hogy a hagyományos kultúrában élő ember a mindenkori üzemszervezetének keretei között igyekezett optimalizálni a tevékenységét, próbálta többé-kevésbé rugalmasan igazítani törekvéseit a mindenkori feltételekhez. Az ásványok és kőzetek kitermelésének és feldolgozásának folyamata például magasabb szervezettséget igényel a kézműves társadalomtól, de a famunka vagy a vizek által időszakosan járt térszinek nyersanyagbázisa (gyékény- és vesszőmunka) az emberi cselekvés formáit is dinamizálta. Mindez a tevékenységi formák történetének folyamatát is nyitottá tette: egyaránt lehetőséget biztosított a népességnek régi, vagy réginek tűnő tevékenységekre és újabb innovációk befogadására is. Bodrogekői példákon már korábban bemutattam, hogy a szerencsésebb birtokstruktúrájú, zömében kis- és középparaszti társadalom jellemzően konzervatív, föld és munka központú habitussal rendelkezik, szemben a dominánsan szegényparaszt és zsellér sorú falvak társadalmával, amelyeknek kulturális habitusához tartozott a több lábbon állás, az innovatív cselekvés. Végül akár a faluból való elvándorlás és az újvilági kivándorlás is.¹⁰⁸

Összegzés helyett

Tanulmányom tárgyalási módja, az, hogy az egyes tematikai csomópontoknál az összegzésre törekedtem, felment az összefoglalás megírása alól. Csupán azt kívánom summázatul megfogalmazni, hogy Tokaj-hegyalja évszázadai magukon hordozták a magyarországi kézművesség fejlődésének általános jellemzőit, de szerkezetében annak sajátos regionális változatát hozták létre. Ennek sajátosságát a bortermelés prioritását biztosító, de alapvetően komplex gazdálkodás mezővárosi megszervezése jelentette. A sajátos jogállás és társadalmi fejlődés mind a települések népességének összetételében és társadalmi státusában, mint a (különböző szinteken szervezett) iparúzők helyzetében különleges vonásokat hordozott. Karakteres jelleget biztosított ennek a mezővárosok extraneusainak (bebirtoklók) hangsúlyos jelenléte, akik erőteljesen formálhatták elvárásaikkal a helyi kézművesipar fejlődését is. A helyi igények differenciált, erősen szakosodott kézműves foglalkozásokat eredményeztek, amiben nem vált el egymástól élesen a szervezett iparúzés és a háziipari tevékenység. Az erősen hierarchizált társadalom éppen úgy differenciálta az igényeket, mint a gazdaság változásának ciklusai, és az alakuló kordivatok. Sajátossága volt ennek a folyamatnak az is, hogy Tokaj-hegyalja átmeneti térség, kontaktzóna, ami nem csak közvetítette, de saját struktúrájába is beépítette a kézművesség fejlődésének felföldi és alföldi, Tisza menti vonásait. Erősítette ezt, hogy ez a történeti táj más adottságú vidékekkel érintkezett, amelyek népével kicserélték egymással a javaikat, s aminek a révén például a

¹⁰⁷ Gaul 1902. 67. Összegzően: Viga 1990. 31-92.

¹⁰⁸ Viga 1999.

környező tájak kiélése révén nyert háziipari termékek áramlottak Tokaj-hegyaljára. Meghajtója volt ennek a gazdasági folyamatnak, hogy Tokaj-hegyalja mezővárosai szinte állandó piacokat és vásárokat működtettek, ami jószerével az egész gazdasági évben fenntartotta a forgalmat, nem csupán a paraszti mezőgazdálkodás hagyományos csúcsidejéiben. A térség forgalmában évszázadokon át meghatározó volt Tokajnál a hídon való tiszai átkelés lehetősége is, beleértve ebbe a Tiszántúl népcsoportjainak hegyaljai munkavállalását csakúgy, mint a hegyaljaiak tiszántúli aratómunkáját. Ismert, hogy a nagy munkaigényű hegyaljai szőlők századokig jelentős számú időszaki munkást – magyarokat, szlovákokat, ruszinokat, németeket, lengyeleket – vonzottak e történeti tájra, s azt is tudjuk, hogy az ő közvetítésükkel mennyi nyelvi és más kulturális elem vándorolt az érintett csoportok között. Aligha tévedünk, ha e vándorlással közvetített javak között keressük egyes tárgyak, eszköztípusok, akár kézműves technológiák elterjedését is.

Magyarország történetének szomorú velejárója, hogy az elmúlt évezred történetéből relatíve szegényes emléktár maradt a mai utódokra. Vonatkozik ez Tokaj-hegyalja tárgyi örökségére is. (Ennek az okait talán egy önálló tanulmányban kellene valakinek számba venni.) A mai közgyűjtemények elsősorban egyes tárgycsoportok meghatározásával és egyedi reprezentatív tárgyakkal tudják szemléltetni a vázolt történeti folyamatot. S nem túl biztató a kép akkor sem, ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy ma milyen táji és társadalmi potenciált hordoz ez a történeti táj. A világörökség alapját jelentő táji elemeken és a kapcsolódó borkultúrán, a karakteres mezővárosi épületállomány mai állapotán túl meglehetősen keveset. A ma gyorsan változó elvárások, piacosodott világunk életre keltheti akár a hagyományos kézművesség egyes elemeit is, de azok tartós megmaradását és sikerét illetően nem lehetünk optimisták. Különösen akkor nem, ha nem a látványosságra, kirakatra gondolunk, hanem arra, hogy meg tudnak-e élni emberek, családok ebből a munkából. Ha csak egy kiemelt, sokszor feltámasztott tevékenységre, a Tokaj környéki vesszőfonó háziiparra gondolunk – az 1890-es évektől szinte napjainkig vannak próbálkozások –, vannak kétségeink. Ahogyan nem jelentettek könnyű megélhetést az elmúlt évszázadokban sem a kézműves munkák, úgy nem könnyű azokat elhelyezni a 21. század gazdasági és társadalmi viszonyaiban sem. Jelentős részük felett végleg eljárt az idő.

Irodalom

BAKOS József

1947 Bodrogköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. A Sárospataki Református Gimnázium Néprajzi Csoportjának Kiadványai. Sárospatak

1957 Tokajhegyalja és bortermelése hely-, gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 4-7. Sárospatak

BAKÓ Ferenc

1952 Az erdőhorváti perecsütő asszonyok. *Ethnographia* LXIII. 416-437.

1985 Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. *Agria* XXI. 225-251. Eger

BALASSA Iván

1959 Mecenzéfi földmunkások. *Néprajzi Közlemények* IV. 287-291.

1975 Lápok, falvak, emberek. Gondolat. Budapest

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj-Hegyaljai Á.G. Borkombinát Rt. Tokaj

BARATHY Emma

1971 A kender munkái Zemplénagárdon. Kováts Dániel (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátorajáújhely

Ifj. BARTA János

2009 „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén. *Speculum Historiae Debreceniense* 3. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen

BELLON Tibor

2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Timp Kiadó. Budapest
BELUSZKY Pál

2012 Hegyalja – A páratlan táj. Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája, 7-21. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs
BENCSIK János

1988 A híres tokaji piacok. Kováts Dániel (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2. 175-187. Sátoraljaújhely

1993 Tisza-Tokaj kiváltságolt városi társadalmi a királyi kamara főhatósága idején (1715-től). Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII-XX. században, 205-332. Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1993a. Tokaj társadalmi a tárgyak tükrében (1774-1849). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Sátoraljaújhely

1997 Háziipar. Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén népművészete, 55-76. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

BODÓ Sándor

1979 Tokaj-hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia* XC. 480-491.

BOROS László

2005 Adatok a Harangod népességföldrajzához. Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja, 257-257. Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke – Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza - Szerencs

BÓDI Zsuzsanna

2005 Magyarországi cigány kézművesség. Szulovszky János (szerk.): A magyar kézművesipar története, 455-461. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest
CSALOG Zsolt

1962 A magyar népi fonástechnikák típusai. *Ethnographia*, LXXIII. 302-322.

1963 A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. *Néprajzi Értesítő*, XLV. 5-34. Akadémiai Kiadó. Budapest

CSERI Miklós

1986 Az építőanyag mint az árucseré tárgya. Szabadfalvi József-Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 205-231. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XVIII. Miskolc

K. CSILLÉRY Klára

1977 A magyar népművészet változása a 19. században és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. 14-31.

CSUPOR István

2006 A kerámiakutatás aktuális kérdései. Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében, 197-202. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 1. MTA-VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság. Budapest – Veszprém

DANKÓ Imre

1977 A sárosipataki piac. *Opuscula Ethnographica*, 32-37. Debrecen

DOBROSSY István – FÜGEDI Márta

1982 A kendermunkához kapcsolódó árucseré Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Balassa Iván – Módy György – Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 395-407. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 39. Debrecen
H. CSUKÁS Györgyi

2005 Építőiparok. Szulovszky János (szerk.): A magyar kézművesipar története, 419-426. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest
DOMONKOS Ottó

1991 A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. DOMONKOS Ottó (főszerk.): Magyar néprajz, III. Kézművesség, 7-154. Akadémiai Kiadó. Budapest
DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1992 Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
DÓKA Klára

2005 A kézművesipar a török kiűzésétől a céhek megszűntetéséig. Szulovszky János (szerk.): A magyar kézművesipar története, 209-242. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest

ENGELBERTH Dezső

1940 Zemplén vármegye mezőgazdasága. Csíkvári Antal (szerk.): Zemplén vármegye, 55-87. Budapest

EPERJESSY Géza

1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686-1848). Akadémiai Kiadó. Budapest

FRISNYÁK Sándor

1985 Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajzi képe). Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza

1994 A tájak és az emberi tevékenységi formák. Viga Gyula (szerk.): Megyekönyv, Borsod-Abaúj-Zemplén, 9-44. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat. Miskolc

2000 Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16-19. században. Dövényi Zoltán (szerk.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek, 327-338. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest

2004 A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza

2007 A bányászat és az ipar történeti földrajza. Baráz Csaba – Kiss Gábor (szerk.) A Zempléni Tájjvédelmi Körzet (Abaúj és Zemplén határán), 271-278. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger

2009 Ősi vásárvárosok az Alföld és felső-Magyarország határán. Gál András – Hanusz Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), 179-188. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs

FÜGEDI Márta

1986 Árucseré útján terjedő elemek az észak-magyarországi viseletben. Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 197-203. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XVIII. Miskolc

GASZTONYI Éva

2007 A nemfém ásványok bányászatának újkori története. Baráz Csaba – Kiss Gábor (szerk.) A Zempléni Tájjvédelmi Körzet (Abaúj és Zemplén határán), 289-294. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger

GAUL Károly

1902 Hazánk házi faipara. Budapest

GÖMÖRI János (szerk.)

2007 Az erdő és a fa régészete és néprajza (Kézművesipar-történeti megközelítésben). Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 2. MTA-VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság. Sopron

GÖMÖRI János – KÖRÖSI Andrea (szerk.)

2010 Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 4. MTA-VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság. Budapest

GÖNYEY (ÉBNER) Sándor

1929 Gyékényszövés a Bodroghözben. Néprajzi Értesítő XXI. 109–112.

GULYA István

2006 Kőművesek és kőfaragók. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 39-46. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

GYULAI Éva

2006 Régiók és kézművesség a török kori Északkelet-Magyarországon. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 7-13. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

HAJDÚ Imre

1997 Cigánd története (1289-1972). Cigánd Nagyközség Önkormányzata. Cigánd

HOFER Tamás

1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX-XX. századi történetében. Ethnographia LXXXVI. 398-414.

HOLLÓ Szilvia Andrea – SZULOVSKY János (szerk.)

2006 Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 1. MTA-VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság. Budapest – Veszprém

HOSSZÚ Ferenc (szerk.)

1992. Új Magyar Tájszótár, 3. Akadémiai Kiadó. Budapest

HÖGYE István

1981 Hegyaljai vásárok, piacok (1711-1849). Román János (szerk.): Borsodi Levéltári Évkönyv, IV. 83-99. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc

HUNFALVY János (szerk.)

1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest

JANÓ Ákos

1987 Sárospatak és vidéke helytörténeti és néprajzi irodalma. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

JEKELFALUSSY József (szerk.)

1885 Magyarország házi ipara az 1884. év elején. Országos Statisztikai Hivatal. Budapest

1892 Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Országos Statisztikai Hivatal. Budapest

JUHÁSZ Antal

1991 A vessző, gyékény, szalma és más növényi nyersanyagok feldolgozása. Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz III. Kézművesség, 464-475. Akadémiai Kiadó. Budapest

KATONA Imre

2000 Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom. 173-238. Akadémiai Kiadó. Budapest

KÁNTOR Mihály

1929 Cigándi cigányok gyékénymunkája. Néprajzi Értesítő, XXI. 113.

1961 Bodrogközi len és kendermunkák, szöttesek. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 20-22. Sárospatak

KEMECSI Lajos

2009 A felföldi mezőváros. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre

KERÉKES Ibolya

2011 Török hatások a tápai gyékényszövéseben? A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Néprajzi tanulmányok, 7. 5-41. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

KISS Lajos

1961 A régi Rétköz. Akadémiai Kiadó. Budapest

KONKOLYNÉ GYÚRÓ Éva

1990 A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. (Kandidátusi értekezés kézírata). Budapest

KOVÁCS Gyula

1898 A magyar háziipar törzskönyve. Matlekovits Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, VIII. 311-380. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest

KOVÁCS László

1941 A kendermunka és szerszámai a Taktaközben. Néprajzi Értesítő XXXIII. 119-133.

LAJKÓ Orsolya

2015 „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...” Adatok a kora újkori edényművesség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

LÉNÁRT Andor

1982-83 Eszterházy Károly püspök 18. század végi építkezéseinek háttérparáról. *Agria* XIX. 187-217. Eger

Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Rudolf Mosse Magyarországi Képviselete Rt. 1924-től. Budapest

MAILÁTH József

1900 Mezőgazdaság és állattenyésztés. Borovszky Samu (szerk.): Zemplén vármegye, 172-187. Budapest

MAKKAI László

1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Akadémiai Kiadó. Budapest

MAROZSÁN Zsolt

2006 Mézeskalácsosok, gyertyamártók. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 244-250. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

NAGY Zoltán – SZÜLOVSZKY János (szerk.)

2009 A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 3. MTA-VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság. Szombathely

NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna

2014 Az észak-magyarországi falu. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973 Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. *Ethnographia* LXXXIV. 511-526.

2000 Polgárok és kézművesek a rendi társadalomban. Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* VIII. Társadalom. 309-361. Akadémiai Kiadó. Budapest

2001 Híradás, közlekedés, szállítás. Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz* II. Gazdálkodás, 813-973. Akadémiai Kiadó. Budapest

PÁLL István

1986 Árucsera a Tisza két partja között. Szabadsfalvi József – Viga Gyula (szerk.):

Árucseré és migráció, 155-164. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XVIII. Miskolc

1986a. A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 24. 103-108. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1987 A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében. Borsodi Művelődés, 9. szám, 48-54. Miskolc

1988 Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18-19. században. Bencsik János – Viga Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 62-67. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XXII. Miskolc

PETERCSÁK Tivadar

1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről, 43-61. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, X. Miskolc

1982 Adatok a Zempléni-hegység és az Alföld közötti paraszti árucseréhez. Balassa Iván – Módy György – Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 387-403. Debrecen

1986 A fa és erdei termékek az Északi-középhegység és az Alföld közötti népi kereskedelemben. Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 233-237. Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XVIII. Miskolc

1986a. Népi építkezés és lakáskultúra a Taktaközben. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 24. 116-119. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

RÁCZ István

1980 A paraszti migráció politikai megítélése. Akadémiai Kiadó. Budapest

RÁTH Károly

1898 Háziiparunk jellege és közgazdasági szerepe. Különlenyomat Matlekovits Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, VIII. kötetéből. Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest

ROMÁN János

1955 A sárospataki kerámia. Magyar Népművészet, 21. A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest

1965 Zemplén megye XVI-XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Történelmi Évkönyv, I. 9-91. Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja. Miskolc

1966 Zemplén megye XVI-XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Makkai László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI-XVII. századi agrártörténetéből, 565-627. Akadémiai Kiadó. Budapest

SCHAFARZIK Ferenc

1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest

SISKA József

1986 A Bodrogköz népi textilművészete. Rákóczi Múzeum Baráti Köre. Sárospatak

SZOLNOKY Lajos

1954 A bodrogközi függőleges szövőszék rekonstrukciója. Néprajzi Értesítő XXXVI. 195-199.

SZULOVSZKY János

2000 A gazdasági címtárak forrásértéke. Statisztikai Szemle 78. 536-549.

2005 A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig. Szulovszky János (szerk.): A magyar kézművesipar története, 243-286. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest

SZULOVSZKY János (szerk.)

2014 A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében. Anyagi kultúra a Kárpát-medencében 5. Budapest

TAKÁCS Péter

2005 A Taktaköz lakóinak életmódja a 18. század utolsó harmadában. Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja, 225-233. Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke – Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs

TAKÁCS Péter – UDVARI István

1989 Adalékok a XVIII. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII. 359–381. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1989a. A manufaktúra-ipar alapjait képezhető háziipari tevékenység Szabolcs-Szatmár és Zemplén megyékben 1772-ben. Németh Györgyi – Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon, I. 195-226. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

TUBA Zoltán

2008 A Bodrogköz etnobotanikájáról. Tuba Zoltán (szerk.): Bodrogköz (A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája), 645-657. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány. Gödöllő – Sárospatak

UDVARI István

1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. Bencsik János–Viga Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48–61. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1989 Szepességi falvak kapcsolata Tokaj-hegyaljával a 18. század végén. Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja I. 102-114. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1990 Abaúj valamint Torna vármegyék jobbágy népe Tokaj-hegyalján a 18. század második felében. Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja II. 38-46. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1992 (Közreadja): Molnár András: Tekintetes, nemes, nemzeti Zemplén vármegye leírása (1799). Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 18. 80-84. Miskolc

VARGA Gáborné (szerk.)

1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács V. B. Miskolc

VERES László

1995 Városi ipar és kereskedelem a 16-17. században. Bencsik János – Orosz István (szerk.): Tokaj. Várostörténeti tanulmányok, I. 125-137. Tokaj Város Önkormányzata. Tokaj

2006 A 18-19. századi iparfejlődés sajátosságai. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 13-21. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

VIGA Gyula

1987 Szempontok a népi kőmunkák vizsgálatához. Agria XXIII. 79-89. Eger

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Ethnica. Debrecen

1996 Hármast határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1997 Az erdőbényei kőipar néprajzi vonatkozásai. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. 463-489. Miskolc

1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodrogköz népi műveltségében (Karcsa és Pácín példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVIII. 1127-1155. Miskolc

2007 Néprajz. Baráz Csaba – Kiss Gábor (szerk.) A Zempléni Tájjvédelmi Körzet (Abaúj és Zemplén határán), 2171-232. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger

2013 Dél-Zemplén háziiparának néhány történeti-néprajzi jellemzője. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LII. 307-322. Miskolc

2014 A földrajzi feltételek mint a hagyományos parasztüzem optimalizálásának lehetőségei (Zemplén megyei példák). Gál András – Kókai Sándor (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára, 153-165. Szerencsi Bocskai István Római Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza – Szerencs

WEINER Piroska

1981 Faragott mézeskalácsformák. Corvina Kiadó. Budapest

Kéziratok

Bertha Laura: A kaszajtól a hordóig. A kádármunka Tokajban (1983). HOM Na. 4774.

Broczkó Béla: A kosárfonás hagyománya Tokaj környékén (1983). HOM Na. 4699.

Kascsák Erika – Pekár Irán – Sipos Gabriella: Müller Nándor vesszőfonó mester munkássága (1983). HOM Na. 4798.

Lapis László: A fűzfavessző feldolgozásának szókincse Tiszaladány község nyelvében (1976). HOM Na. 3217.

Naár Etelka – Majher László – Pekár Irén: Káposztás kádak, sózók és vizescsobányok a régi hercegekúti háztartásban (1983). HOM Na. 4808.